

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI NƏTİCƏSİNDƏ DÜNYA
ÖLKƏLƏRİNİN MALİYYƏ BAZARLARINA DƏYƏN İQTİSADI
ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Ələkbərov Rafiq Cəfər

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ _____ ” _____ **20__ -ci il**

“KORONAVİRUS PANDEMİYASI NƏTİCƏSİNDƏ DÜNYA
ÖLKƏLƏRİNİN MALİYYƏ BAZARLARINA DƏYƏN İQTİSADI
ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401- Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq Maliyyə və Valyuta Kredit Münasibətləri

Qrup: 876

Magistrant:

Ələkbərov Rafiq Cəfər oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d., b/m. Rizayeva Vildan

Zahid qızı

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif

qızı

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

oğlu

_____ **imza**

BAKI - 2022

Elm Andı

Mən, Rafiq Ələkbərov Cəfər oğlu and içirəm ki, “Koronavirus pandemiyası nəticəsində dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS PANDEMIYASI NƏTİCƏSİNDƏ DÜNYA ÖLKƏLƏRİNİN MALİYYƏ BAZARLARINA DƏYƏN İQTİSADİ ZƏRƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: COVID-19 epidemiyası milyonlarla insanı yoluxduraraq iqtisadi fəaliyyəti dayandırmış, ölkələr virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün ciddi şəkildə məhdudlaşdırmalar tətbiq etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- Maliyyə bazarının fəaliyyətinin nəzəri - metodoloji əsasları və pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının müasir vəziyyətinin təhlilini aparmaq;

- Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarına dəyən iqtisadi ziyanın aradan qaldırılması istiqamətlərini araşdırmaq.

- Maliyyə bazarında dövlət və korporativ qiymətli kağızların dövriyyəsinin təhlilini aparmaq və pandemiya nəticəsində dəyən ziyanı araşdırmaq;

- Maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi sığorta bazarının pandemiya dövründəki müasir vəziyyətini araşdırmaq.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Araşdırmada bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir. Bunlar: Müqayisə üsulu, Analiz, Sintez və s.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası mövzuya dair ingilis, türk və ana dilimizdə rəsmi saytlar, internet resursları, elmi konfrans materialları, habelə statistik materiallar və s. dir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun araşdırılmasında məhdudiyyət ədəbiyyat azlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərər qiymətləndirilmişdir;

- Pandemiya zamanı dünya bazarı hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır;

- Dünya bazarına dəyən zərərin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin pandemiyanın təsir etdiyi sektorlar üzərində tətbiqidir. Əlavə olaraq, əldə olunan nəticələr dünya bazarının inkişaf etdirilməsində müasir potensial üçün istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: mühasibat uçotu, audit, heyvandarlıq təsərrüfatı, maliyyə şəffaflığı

“ASSESSMENT OF ECONOMIC DAMAGE TO THE FINANCIAL MARKETS OF THE WORLD AS A RESULT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIA”

SUMMARY

The actuality of the subject: The COVID-19 epidemic has infected millions of people and halted economic activity, and countries have imposed severe restrictions to prevent the spread of the virus.

Purpose and tasks of the research: The main objectives of the study are:

- To study the theoretical and methodological bases of the financial market and the specific features of the financial market as a result of the pandemic;

- to analyze the current state of the financial market as a result of the pandemic;

- Investigate ways to address the economic damage caused to the financial market by the pandemic.

- to analyze the turnover of government and corporate securities in the financial market and to investigate the damage caused by the pandemic;

- To study the current state of the insurance market during the pandemic as an integral part of the financial market.

Used research methods: A number of methods were used in the research. These are: Comparison method, Analysis, Synthesis, etc.

The information base of the research: The research database is available in English, Turkish and our native languages on official sites, Internet resources, scientific conference materials, as well as statistical materials, etc. is.

Restrictions of research: The limitation of the research on the topic is the lack of literature.

The novelty and practical results of investigation: The scientific novelty of the research is as follows:

- The economic damage to the financial markets of the world countries has been assessed;

- The world market was thoroughly studied during the pandemic;

- Ways to remedy the damage to the world market have been identified.

Scientific-practical significance of results: The practical significance of the research is the application of the results to the sectors affected by the pandemic. In addition, the results obtained can be used for modern potential in the development of the world base.

Keywords: accounting, auditing, animal husbandry, financial transparency

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

COVID-19	Koronavirus
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
İT	İnformasiya Texnologiyaları
ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. MALİYYƏ BAZRININ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ PANDEMİYA NƏTİCƏSİNDƏ MALİYYƏ BAZARININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	12
1.1. Maliyyə bazarının ölkənin sosial - iqtisadi inkişafında rolu	12
1.2. Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının spesifik xüsusiyyətləri	17
1.3. Maliyyə bazarının təsnifatı və müasir dünya maliyyə bazarlarının strukturlarının pandemiya dövründəki fəaliyyət mexanizmi	22
II FƏSİL. PANDEMİYA NƏTİCƏSİNDƏ MALİYYƏ BAZARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ	28
2.1. Maliyyə bazarında dövlət və korporativ qiymətli kağızların dövriyyəsinin təhlili və pandemiya nəticəsində dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi	28
2.2. Maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi sığorta bazarının pandemiya dövründəki müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi	35
2.3. Bank sektorunun koronavirus pandemiyası şəraitində əhalinin və biznesin dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi	41
2.4. Pandemiyanın Azərbaycanda birja bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi	48
III FƏSİL. PANDEMİYA NƏTİCƏSİNDƏ MALİYYƏ BAZARINA DƏYƏN İQTİSADİ ZİYANIN ARADAN QALDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	52
3.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində inflyasiya risklərinin azaldılması istiqamətləri	52
3.2. Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarına dəyən iqtisadi ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində rəqəmsal bankçılığın perspektivləri	61
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	72
Cədvəllərin siyahısı	77
Şəkillərin siyahısı	77
Sxemlərin siyahısı	77

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: COVID-19 epidemiyası milyonlarla insanı yoluxduraraq iqtisadi fəaliyyəti dayandırmış, ölkələr virusun yayılmasının qarşısını almaq üçün ciddi şəkildə məhdudlaşdırmalar tətbiq etmişdir.

2020-ci ilin iyun ayında qlobal iqtisadiyyata dair proqnoz epidemiyanın təsirini və onun inkişaf perspektivlərinə uzunmüddətli təsirini təsvir edir. Proqnozlaşdırıldığı kimi, 2020-ci ilə qədər qlobal ÜDM-in 5,2% azalacağı proqnozlaşdırılmışdır.

Nəticə etibarilə, qlobal koordinasiya və əməkdaşlıq - pandemiyanın yayılmasını yavaşlatmaq üçün lazım olan tədbirlər və iqtisadi zərəri azaltmaq üçün lazım olan iqtisadi tədbirlər, o cümlədən beynəlxalq dəstək - ictimai səhiyyə məqsədlərinə nail olmaq və güclü qlobal bərpaya imkan yaratmaq üçün ən böyük şansı təmin edir.

Uzunmüddətli perspektivdə, pandemiyanın yaratdığı dərin tənəzzülün investisiyaların uğursuzluğu, iş yerlərinin itirilməsi və insan kapitalı və qlobal ticarət və təchizat zəncirlərinin parçalanması kimi uzunmüddətli təsirləri olacağı gözlənilir. Bu baxımdan koronavirus pandemiyası nəticəsində dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi günümüzdə olduqca aktual mövzudur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Davamlı inkişafın mühüm komponenti kimi koronavirus pandemiyası nəticəsində dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi müxtəlif yerli və xarici yazıçıların elmi əsərlərində əsaslı tədqiqat mövzusu olmuşdur. Azərbaycanda pandemiya və onun qlobal təsirlərinə dair yazılmış ədəbiyyatlar elə də çox deyil.

Mövzuyla bağlı müxtəlif ölkələrdə tezislər, məqalə və jurnal materialları çap edilmişdir. Bu mövzuda araşdırma edən və elmi əsərləri olan tədqiqatçılara; Bağırzadə E.A., Hüseyn A.C., Əyyubov V.S., Əhmədov M.A., Tağıyev A.M., Hüseynova X.M., Mary A.A., Fer J.A., Haydari I.L., Jackson J.F., Kerr O.J., Lockmen H.G., Jorce A.R., Mark A.A., Martin H.M., Serdar E.A., Gündüz C.K., Rıfat E.R., Selma A.A., Serdar E.A., Yıldırım İ.L. və başqalarını nümunə göstərə

bilərik.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın əsas məqsədi aşağıdakılardır:

a) Maliyyə bazarının fəaliyyətinin nəzəri - metodoloji əsasları və pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

b) Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının müasir vəziyyətinin təhlilini aparmaq;

c) Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarına dəyən iqtisadi ziyanın aradan qaldırılması istiqamətlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

a) Maliyyə bazarının ölkənin sosial - iqtisadi inkişafında rolu və pandemiyanın maliyyə bazarına təsirinin əsaslandırılması;

b) Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının spesifik xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

c) Maliyyə bazarının təsnifatı və müasir dünya maliyyə bazarlarının strukturlarının pandemiya dövründəki fəaliyyət mexanizmini araşdırmaq;

d) Maliyyə bazarında dövlət və korporativ qiymətli kağızların dövriyyəsinin təhlilini aparmaq və pandemiya nəticəsində dəyən ziyanı araşdırmaq;

e) Maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi sığorta bazarının pandemiya dövründəki müasir vəziyyətini araşdırmaq;

f) Bank sektorunun koronavirus pandemiyası şəraitində əhəlinin və biznesin dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyətini təhlil etmək;

g) Pandemiyanın Azərbaycanda birja bazarına təsirini araşdırmaq;

h) Koronavirus pandemiyası şəraitində inflyasiya risklərinin azaldılması istiqamətlərini araşdırmaq;

i) Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarına dəyən iqtisadi ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində rəqəmsal bankçılığın perspektivlərini araşdırmaq.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt dünya ölkələrinin maliyyə bazarı, predmeti isə koronavirus pandemiyası nəticəsində dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərəri araşdırmaqdır.

Tədqiqat metodları: Araşdırmada bir sıra metodlardan istifadə edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Müqayisə üsulu - Ən çox istifadə olunan üsullardan biridir. Bu metod koronavirus pandemiyası nəticəsində dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi ilə bağlı ölkələr arasında fərqləri müəyyən etməyə imkan verir.

Analiz - Analiz, obyektin tərkib hissələrinə ayrılması prosesinə əsaslanan bir metoddur. Tədqiqat işində analiz metodundan istifadə edərkən, tədqiq edilən obyekt fikrən hissələrə bölünür, yəni onun hansı hissələrdən təşkil olunduğu, onun xüsusiyyət və əlamətləri izah edilir.

Sintez - Sintez analiz nəticəsində əldə edilmiş hissələrin bir tamlıqda birləşdirilməsidir. Sintezin tətbiq edilməsi nəticəsində analizin istifadə edilməsi ilə alınmış biliklərin vahid sistemdə birləşdirilməsi baş verir. Elmi yaradıcılıqda analiz və sintez metodları bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır və araşdırılan obyektin xüsusiyyətlərindən və araşdırma məqsədindən asılı olaraq müxtəlif formaları qəbul edə bilər.

Bu baxımdan tədqiqat işində koronavirus pandemiyası nəticəsində dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərərin qiymətləndirilməsi aparılaraq cədvəl və qrafiklərlə əks etdirilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın informasiya bazası mövzuya dair ingilis, türk və ana dilimizdə rəsmi saytlar, internet resursları, elmi konfrans materialları, habelə statistik materiallar və s. dir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Mövzunun araşdırılmasında məhdudiyyət ədəbiyyat azlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

a) Dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına dəyən iqtisadi zərər qiymətləndirilmişdir;

b) Pandemiya zamanı dünya bazarı hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır;

c) Dünya bazarına dəyən zərərin aradan qaldırılması yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti əldə edilən nəticələrin pandemiyanın təsir etdiyi sektorlar üzərində tətbiqidir. Əlavə olaraq, əldə olunan nəticələr dünya bazarının inkişaf etdirilməsində müasir potensial üçün istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. MALİYYƏ BAZRININ FƏALİYYƏTİNİN NƏZƏRİ - METODOLOJİ ƏSASLARI VƏ PANDEMIYA NƏTİCƏSİNDƏ MALİYYƏ BAZARININ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1.1. Maliyyə bazarının ölkənin sosial - iqtisadi inkişafında rolu

Maliyyə bazarının inkişafı ilə sosial - iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqə uzun illərdir müzakirə olunur. Maliyyə sistemi iqtisadi fəaliyyət üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə bazarı iqtisadi sistemin ən mühüm alt sistemi kimi təsvir edilir. Bunun səbəbi, müasir iqtisadiyyatların ən çox ehtiyac duyduğu vəsait köçürmə prosesinin mərkəzi olmasıdır.

Ümumi iqtisadi uğur maliyyə bazarının səmərəliliyindən asılıdır. Digər tərəfdən, sosial - iqtisadi inkişaf orta gəlir səviyyəsinin artmasına, hüquqi tənzimləmələrin və beynəlxalq inteqrasiyanın yaxşılaşmasına səbəb olur, maliyyə sisteminin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Maliyyə bazarı müxtəlif funksiyaları birlikdə yerinə yetirmək üçün müəyyən insanların və qurumların, bazar və təşkilatların bir araya gəlməsi nəticəsində əmələ gələn bütövdür. Əmanətlərin investisiyalara köçürülməsi funksiyası maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Pulun və müxtəlif səviyələrdə pul funksiyalarını yerinə yetirən müxtəlif maliyyə alətlərinin istehsal olunaraq iqtisadiyyatın fəaliyyətinə daxil edildiyi bu sistem həm də iqtisadiyyatın mikro və makro göstəricilərinin müəyyənedicisidir (Fer J.A. 2019: p.56).

Maliyyə bazarı ilə bütövlükdə iqtisadiyyat arasında müsbət əlaqə sabit və yaxşı işləyən iqtisadiyyatda performansın ən mühüm müəyyənedici amilidir. Mürəkkəb struktur və funksiyalara malik bir çox müxtəlif tipli qurumların bir araya gəlməsi ilə formalaşan maliyyə bazarı yaranan izafi vəsaitlərin məhsuldar investisiya imkanları olan digər vahidlərə köçürülməsini təmin edir.

Maliyyə bazarı bu funksiyaları yerinə yetirərkən, sosial – iqtisadi inkişafın daha səmərəli və effektiv fəaliyyət göstərməsi üçün vəsaitləri ən uyğun şəkildə,

minimum xərclə və effektiv şəkildə həyata keçirir.

Başqa sözlə, gəlirindən az xərcləyənlərdən toplanan əmanətləri gəlirləri investisiya ehtiyaclarını və ya istehlak xərclərini ödəməyə kifayət etməyənlərə çatdırmaq maliyyə bazarının əsas vəzifələrindən biridir.

Buradan belə bir nəticəyə gəlirik ki, maliyyə bazarının inkişafı və düzgün fəaliyyəti ölkələrin sosial - iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır. Lakin bunu da qeyd etməliyik ki, dünyada baş verən bir çox hadisələr maliyyə bazarına mənfi təsir göstərməklə onun inkişafını yavaşlada bilir. Bunlardan biri də günümüzdə aktual olan koronavirus pandemiyasıdır.

Covid-19 epidemiyası bir sıra sağlamlıq problemlərinə və ölümlərə səbəb olsa da, epidemiyaya nəzarət etmək üçün dünyanın hər yerində görülən tədbirlər demək olar ki, hər kəsin normal həyat tərzini dəyişdirir.

Epidemiyanın ölkə iqtisadiyyatlarına mənfi təsirləri günü-gündən artarkən, əsl qorxulu mənzərənin qarşdakı illərdə ortaya çıxacağı bildirilir. Məsələn, epidemiya səbəbilə səyahət məhdudiyyətləri, sərt karantin qaydaları, komendant saatları, fərdi təcrid tədbirləri, epidemiya səbəbiylə təcili ehtiyaclar xaricində iş yerlərinin bir neçə ay ərzində bağlanması və s. problemlərin cüzi bir hissəsidir.

Təhsil də daxil bir çox xidmətin fiziki mühitdən internetə köçürülməsi, evdən işləmə modelinin mənimsənilməsi kimi tədbirlər böyük bir problem yaradır (Lockmen H.G. 2019: p.127-128).

Səyahət qadağaları səbəbiylə hava yolları şirkətlərində dərinləşən böhran, bütün dünyada turizm sektoruna ciddi zərbə vurmuş, qızıl və dollar digər valyutalara nisbətdə bahalaşmış2020 - ci ilin əvvəlindən neft qiymətləri 50 faizdən çox ucuzlaşmışdır.

Pərakəndə (yeyinti və onlayn satış edənlər istisna olmaqla), nəqliyyat, səyahət və turizm, istehsal və tikinti sektorlarında fəaliyyət göstərən şirkətlərin ciddi problemləri öz fəaliyyətini dayandıрмаğa başlamış, xüsusilə dünya ölkələrində artım tempində ciddi azalmalar müşahidə edilmişdir.

Çində 2019-cu ilin dekabrında qeydə alınan ilk hadisədən sonra epidemiyanın 2020-ci ilin yanvarından etibarən üç mərhələdə özünü göstərdiyi bildirilir. Birinci

mərhələdə Çin əsaslı tədarük şoku dünya üzrə ticarətə təsir etmiş və təchizat tərəfində fasilələrə səbəb olmuşdur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransının (UNCTAD) apardığı hesablamalarda dünya ticarətində sürətlə azalma olacağı qeyd edilir. UNCTAD, Covid-19 epidemiyası səbəbiylə, mart ayının ortalarına qədər qlobal ixrac rəqəmlərində 50 milyard ABŞ dolları itki verdiyini bildirmişdir (Fer J.A. 2019: p.128).

Epidemiya Avropa İttifaqı ölkələrində 15,7 milyard dollar, ABŞ-da 5,8 milyard, Yaponiyada 5,3 milyard, Cənubi Koreyada 3,9 milyard, Vyetnam və Tayvanda 2,7 milyard dollar ixrac itkisinə səbəb olmuşdur (Lockmen H.G. 2019: p.132-133).

2020-ci ilin birinci yarısı üçün inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətini əhatə edəcək qlobal tənəzzülün olacağı bildirilmişdir. Çindəki iqtisadi vəziyyətə əsasən, epidemiyanın qarşısını almaq üçün bir ay ərzində görülən tədbirlərin hər bir ölkə iqtisadiyyatı üçün 20% - 30% arasında gözlənilməz xərclərə səbəb ola biləcəyi düşünülürdü.

Epidemiyanın dünya ticarətində bir rüb ərzində 1064 milyard dollar itkiyə səbəb olacağı təxmin edilmişdir. 2020 -ci ilin birinci rübündə ABŞ və AB-də sərt sərhəd qadağaları ilə yanaşı, ciddi təcrid tədbirləri görməyə başlanmışdır (Kerr O.J. 2019: p.37).

Epidemiyadan sonra bəzi mühüm birjalardakı enişdən sonra qaynaqlar ABŞ dollarına yönəldilmiş, dollar indeksi artarkən ABŞ-da faiz dərəcələrində enişlər baş vermişdir. Bui zaman maliyyə bazarında qızıla tələbin artması qiymətlərin artmasına səbəb olmuşdur. Qızıl qiymətləri 2013-cü ildən bəri ilk dəfə 1700 dollar səviyyəsinə düşmüşdür.

Covid-19 virusunun yayılmasının davam etməsi ABŞ fond bazarlarında ciddi tənəzzülə səbəb olmuşdur. ABŞ-ın 10 illik xəzinə istiqrazı 0,69% ilə çox aşağı səviyyəyə enərkən, İsveçrədə 10 illik istiqraz faizi -0,94%-ə enmiş, Azərbaycanda istiqraz faizləri 11% ilə ən yüksək səviyyəyə çatmışdır (Lockmen H.G. 2019: p.178-179).

Epidemiyanın təsiri ilə iqtisadi çətinliklərin yaşandığı İtaliya və İspaniyada borc böhranı ehtimalı tez-tez dilə gətirilsə də, Almaniya Maliyyə Nazirliyinin rəsmiləri ölkə iqtisadiyyatının təxminən 5% daralacağını proqnozlaşdırır (Haydari İ.L. 2019: p.198).

İngiltərə hökuməti ilk mərhələdə görüldükdən sonra sosial toxunulmazlıq qazanmağa yönəlmiş bir strategiya ilə virusun idarəli şəkildə yayılmasına imkan vermişdir. Bütün bu hadisələr maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənlik və panikanın yaratdığı volatilliyi artırmışdır.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz maliyyə bazarlarında qeyri-müəyyənlik və panikanın yaratdığı dəyişkənliyi artırsa da, epidemiyanın nə vaxt bitəcəyinə dair qeyri-müəyyənlik fond bazarlarında satış dalğasını günü - gündən gücləndirir (Haydari İ.L. 2019: p.199).

Epidemiyanın qarşısının alınması üçün həyata keçirilən tədbirlər ölkə iqtisadiyyatına böyük zərbə vurmaqda davam edir. Görülən tədbirlər və məhdudiyyətlərin bütün sektorları əhatə etdiyi, Avropa və Amerikada turizm və nəqliyyat başda olmaqla xidmət sektorunun böyük sıxıntı içində olduğu görülür. Şirkətin gəlirliliyinin aşağı düşməsi gözləntiləri investorların birjaları sürətlə tərk etmələrinə səbəb olur.

Tələbin azalması nəticəsində neftin qiymətinin 50 faizi ötməsi neft hasil edən ölkələrin, xüsusən də ABŞ-ın neft gəlirlərinin xeyli azalmasına səbəb olur. Xüsusilə ABŞ sanksiyaları və koronavirus epidemiyası ilə mübarizə aparan İranın bu vəziyyətdən ən çox təsirlənəcək ölkələrdən biri olması gözlənilir (Jackson J.F. 2019: p.29).

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, dünya tarixində bütün ölkələri əhatə edən bir çox iqtisadi və maliyyə böhranları olmuşdur. Covid-19 - un insan sağlamlığına təsir etməsi, yüz minlərlə insanın ölümünə səbəb olması bu iqtisadi və maliyyə böhranını digərlərindən fərqləndirir.

İstər səhiyyə sistemi, istərsə də bütün ölkələrin iqtisadiyyatı və maliyyə sistemlərinin sınaqdan keçəcəyi bu epidemiyanın mənfi təsirlərinin gələcəkdə daha da özünü göstərəcəyi düşünülür.

Epidemiyanın insan sağlamlığına təsirləri ilə dünya iqtisadiyyatına ciddi ziyan vuracağı proqnozlaşdırılır. Məlumdur ki, epidemiyanın ilk yarandığı Çin dünyada aralıq mallara olan ehtiyacın əhəmiyyətli hissəsini ödəyir. Epidemiya zamanı qlobal təchizat nöqtəsində ciddi problemlər yaranmış və tələb şoku yaşanmağa başlamışdır (Jackson J.F. 2019: p.29).

Epidemiyanın təsirlərini azaltmaq və nəzarət altına almaq üçün bir çox ölkə öz üsulları ilə sosial və iqtisadi həllər istehsal etməyə çalışır. Lakin pandemiya qlobal həll tələb edir. Ona görə də ABŞ və Avropa İttifaqının rəhbərliyi altında bütün ölkələrin birgə əməkdaşlığı ilə həyata keçiriləcək tədbirlər və təcrübələr virusa qalib gəlməyə və ona nəzarət etməyə imkan verəcək .

Epidemiya prosesində iqtisadi hədəflər arxa plana keçməli, ilk növbədə əhalinin sağlamlığının qorunmasına, mümkün sosial problemlərin qarşısının alınmasına çalışılmalıdır. Bütün ölkələrdə səhiyyə xərclərindən sonra ilk növbədə sosial dəstək artırılmalı, epidemiya səbəbindən işini və gəlirini itirmiş insanlara gəlir transferi həyata keçirilməlidir.

Virusun nəzarət altına alındığı təqdirdə qadağalar və karantinlər səbəbindən evlərinə qapanan insanların sürətlə iqtisadiyyata daxil edilməsi təmin edilməlidir. İqtisadi çöküşün qarşısını almaq üçün ənənəvi tədbirlərin kifayət etməyəcəyi və fərqli tədbirlərə və təcrübələrə ehtiyac duyulacağı şübhəsizdir (Kerr O.J. 2019: p.130-131).

Bu çərçivədə edilə biləcək ən əhəmiyyətli şey bazarın likvidlik ehtiyacını qarşılamaqdır. Lakin epidemiya səbəbindən bütün dünyada tənəzzül qaçılmazdır. Epidemiyadan sonra iqtisadiyyatı canlandırmaq üçün elektrik, su, təbii qaz, internet, kirayə dəstəyi, fərdi borcların təxirə salınması kimi tədbirlər həyata keçirilməlidir (Jackson J.F. 2019: p.129).

Epidemiya prosesi zamanı Səhiyyə Nazirliyi və Elmi Komitə tərəfindən vaxtında və effektiv tədbirlər görülərək, Azərbaycanda epidemiyanın sürətlə yayılmasının qarşısı qismən alınmışdır.

Bu mövzuyla bağlı edəcəyimiz təklif budur ki, epidemiya səbəbindən pul dövriyyəsi pisləşən bütün sahibkarlıq subyektlərinə, ilk növbədə ticarətçilərə, kiçik

və orta sahibkarlara nağd pul dəstəyi verilsin. Çünki onlar yalnız bu yolla öz fəaliyyətini davam etdirə bilər.

Müəssisələrə və biznesmenlərə verilən kredit imkanları əhəmiyyətli olsa da, mümkün qədər pulsuz dəstək göstərilməlidir. Mümkün iflasların bank sistemində də təsir edəcəyi bilinərək, maliyyə böhranı ehtimalı nəzərə alınaraq maliyyə sistemi dəstəklənməlidir.

Azərbaycanda bütün bu iqtisadi problemlərin həlli resurs tələb edir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ölkələrin bu epidemiyaya ilə təkbaşına mübarizə aparması mümkün görünmür. Bu mübarizənin birgə və əməkdaşlıq şəraitində aparılması vacibdir.

Nəhayət bunu da qeyd etməliyik ki, dünyanı və Azərbaycanı ciddi iqtisadi və sosial problemlərlə üz - üzə qoyan Covid-19 epidemiyası bəşəriyyət üçün ən vacib dəyərin sağlamlıq olduğunu göstərmişdir. Ona görə də səhiyyə sahəsinə qoyulan sərmayələr olduqca vacibdir.

1.2. Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının spesifik xüsusiyyətləri

Pandemiya zamanı dünya miqyasında baş verən dəyişikliklər qlobal maliyyə bazarının bəzi xüsusiyyətlərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, pandemiya nəticəsində maliyyə bazarının spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

Qlobal maliyyə bazarlarında turbuləntlik

COVID-19-un qlobal şəkildə yayılmasının iqtisadi təsiri qlobal maliyyə böhranından bəri görünməmiş şəkildə bazar riskindən çəkinməyi artırmışdır. Bu dövrdə fond bazarları 30%-dən çox azalmış, səhmlərin və neftin gözlənilən dəyişkənliyi böhran səviyyələrinə yüksəlmiş və qeyri-investisiya dərəcəli borc üzrə kredit spredləri investorlar riskləri azaltdıqca kəskin şəkildə genişlənmişdir (Hüseynova X.M. 2018: s.64).

Qlobal maliyyə bazarlarında artan bu qarışıqlıq, böhrandan sonrakı dövrdə G20 maliyyə orqanları tərəfindən razılaşdırılmış əsaslı və hərtərəfli maliyyə islahatlarına baxmayaraq baş verir.

Korporativ sektorun borcu və bazar zəifliyi

Bir çox ölkələrdə bizneslər yüksək borc içindədirlər və pandemiya səbəbiylə pisləşən iqtisadi və bazar şərtlərinə qarşı həssasdırlar. Uzun müddət davam edən güzəştli pul siyasəti fonunda borc almanın çox aşağı qiyməti görünməmiş korporativ borc emissiyasına kömək etmişdir.

Nəticə etibarilə, G20-nin bir çox ölkəsində korporativ borc çox yüksək səviyyədədir və ABŞ və Avropada ödənilməmiş kredit borclarının artması borclu korporasiyaları maliyyələşdirmə ilə təmin etmək üçün bank kreditləşməsinin yavaşlamasını kompensasiya etmişdir.

Bir çox korporasiyalar bu borcdan dividendlər ödəmək və səhmləri geri almaq üçün istifadə edirlər, bu da onları əməliyyat gəlirlərində kəskin azalmalara qarşı daha zəif hala gətirmişdir.

Həmçinin, bu dövrdə levered kreditlər şəklində verilmiş aşağı reytingli kreditlər yüksək səviyyələrə qalxmışdır. Eləcə də girovla təmin edilmiş kredit öhdəliklərində sekyuritləşdirilən kreditlər bütün maliyyə sistemi üzrə bir sıra investora, o cümlədən sığortaçılara, pensiya fondlarına və pərakəndə investisiya fondlarına paylanmışdır.

Kredit bazarlarında müəssisələrin ödəmə qabiliyyətinin sıradan çıxması

Baş verən yoluxma ölkələrdə korporativ kredit bazarlarında müəssisələrin ödəmə qabiliyyətini sıradan çıxarmağa başlamışdır. Müəssisələr, xüsusən də yüksək borcu olanlar, borcların ödənilməsi, vergilər və əhəmiyyətli əməliyyat xərcləri üçün qısamüddətli pul ehtiyacını ödəməkdə çətinlik çəkirlər (Kerr O.J. 2019: p.37).

Bu çatışmazlıqlarla üzləşən müəssisələrin müflisləşmə təzyiqlərinə tab gətirmək üçün xərcləri və məşğulluğu azaltmaqdan başqa seçimi yoxdur (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Nəticə etibarilə işsizliyin artması ev təsərrüfatlarının istehlakını və istehlakçıların kreditləri ödəmək imkanlarını azaldacaqdır. Birlikdə, biznes və ev təsərrüfatlarının borcları üzrə yüksək defoltlar bankların və digər kredit təşkilatlarının aktivlərinin keyfiyyətini pozacaqdır.

Qlobal bazarın pandemiya dan təsirlənməsi fonunda, mərkəzi bankların siyasət dərəcələrini aşağı salmaq və istiqrazların alış proqramlarını və xüsusi böhran imkanlarını genişləndirmək üçün son tədbirlər bu likvidlik problemlərini həll etmək üçün vacib addımlardır (<https://apa.az/az/xeber/maliyye/pandemiya-ile-elaqedar-maliyye-sektoruna-elave-destekleyici-tedbirler-paketinin-vaxti-uzadilib>).

Bundan əlavə, beynəlxalq tənzimləyici orqanlar milli hakimiyyət orqanlarını kontrtsiklik kapital buferlərini azaltmağa və böhrandan sonrakı tənzimləmə vasitələrindən müvafiq olaraq çevik şəkildə istifadə etməyə çağırıblar. Buna baxmayaraq, maliyyə sistemində qısamüddətli likvidliyin həlli COVID-19-dan kəskin müflisləşmə risklərini həll etmək üçün kifayət etməyəcək (Kerr O.J. 2019: s.111-112).

Mərkəzi bankın likvidlik dəstəyini genişləndirmək

İƏİT (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı) ölkələrində bir çox mərkəzi banklar yaxşı fəaliyyət göstərən bazarları təmin etmək üçün kifayət qədər likvidlik təmin etmək məqsədiylə pul siyasətini daha da təmin etmək üçün tədbirlər görmüşlər. Əlavə tədbirlər aşağıdakı kimi ola bilər:

Mərkəzi banklar kəskin likvidlik problemi olan borclu korporasiyalara lazımi likvidliyin verilməsini təmin etmək üçün proqramlarının şərtlərini diqqətlə nəzərdən keçirməlidirlər.

Mərkəzi bankın siyasətləri ümumiyyətlə əməliyyatlarda, kəmiyyət yumşaltma proqramlarında və hətta böhran obyektlərində girov kimi investisiya dərəcəli istiqrazlara riayət edir.

Bu halda korporativ aktivlərin əhəmiyyətli bir hissəsi qeyri-investisiya dərəcəsinə malikdir. Beləliklə, mərkəzi banklar bu böhran şəraitində siyasətləri necə uyğunlaşdıracaqlarını düşünməlidirlər. Müvafiq girov siyasətləri və risklərin monitorinqi vergi ödəyicilərinin resurslarının əhəmiyyətli kredit riskinə məruz qalmamasını təmin edə bilər.

Eyni zamanda, mərkəzi banklar daha aşağı reytingli emitentlərə proqramlarla bağlı mənəvi təhlükəni necə həll edəcəyini düşünməlidirlər. Riskləri nəzərə almaq üçün kredit vəsaitlərinin qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi yalnız həqiqi ehtiyacı

olan borcalanları cəlb etmək üçün bazar yönümlü mexanizmlər yarada bilər (Kerr O.J. 2019: p.89).

Mümkün olduqda, mərkəzi banklar riskləri azaldarkən lazımı maliyyələşməni təmin etmək üçün öz imkanlarının şərtlərini maliyyə nazirliklərinin kapital və zəmanət proqramları ilə əlaqələndirə bilər.

Mərkəzi banklar və bank nəzarətçiləri bank balanslarında artan qeyri-işlək aktivləri həll etmək üçün bazar əsaslı həlləri nəzərdən keçirməlidirlər. Artan defoltların bank aktivlərinin keyfiyyətinə təsir etdiyi yerlərdə banklar biznes və istehlakçıları dəstəkləmək üçün yeni kreditlər verməyə daha az qadir olacaqlar (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Maliyyə orqanları banklara öz aktivlərinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq imkanı vermək üçün əvvəlki maliyyə böhranlarında istifadə edilmiş aktivlərin xaric edilməsi vasitəsilə qeyri-işlək aktivlərin yükünü azaltmaq yollarını nəzərdən keçirə bilər.

Canlı bizneslərə təcili maliyyə dəstəyi

Artan müflisləşmə problemlərini həll etmək üçün fiskal orqanlar (<https://ena.az/az/news/id-29035>):

a) Bazar və biznes etibarını dərhal gücləndirmək üçün təsirə məruz qalan müəssisələr və işçilər üçün daha çox məqsədyönlü xərclər həyata keçirir (Lockmen H.G. 2019: p.78);

b) Proqramlar, iqtisadi şərait yaxşılaşana qədər aralıq maliyyələşdirmədən faydalanacaq ödəmə qabiliyyətinə malik qurumları qiymətləndirmək üçün artıq yaxşı təchiz edilmiş mövcud banklar, inkişaf bankları və KOS kredit agentlikləri vasitəsilə həyata keçirilə bilər;

c) Xüsusilə nağd pul köçürmələri qarşısında bürokratik maneələri azaltmaqla, bizneslərə vaxtında nağd pul əldə etməyə diqqət yetirilməlidir;

d) Biznes bərpa olunduqca, məsələn, dividendlərə qoyulan məhdudiyyətlərin ödənilməsi üçün stimullar olmalıdır. Sərmayə zəmanətlərindən istifadə biznesin bərpası zamanı vergi ödəyicilərinin vəsaitlərinin kifayət qədər kompensasiya edilməsini təmin edə bilər.

Ayrı-ayrı Dövlətlərin pandemiyanın sağlamlıq və iqtisadi nəticələrinin yükünü daşıya bilmədiyi pandemiya təsirlənən bizneslərin maliyyə yüklərini müvəqqəti bölüşdürmə ehtiyacını qiymətləndirmək lazımdır.

Bu baxımdan, kredit imkanlarının genişləndirilməsi, virusun yaratdığı iqtisadi və sağlamlıq problemlərini həll etmək üçün maliyyə kəsirlərində böyük artım yaşayan ölkələrin müvəqqəti təzyiqlərini yüngülləşdirməyə xidmət edə biləcək tədbirlər planı hazırlanmalıdır (Lockmen H.G. 2019: p.79).

Bu cür tədbirlər maliyyə sektoruna azaldılmış kapital buferləri hesabına artan balans hesabatından istifadə etmək üçün inam verə bilər və kredit - hökumət kreditləri, zəmanətlər və ya mərkəzi bank imkanları vasitəsilə - COVID-in iqtisadi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün həyat qabiliyyətli müəssisələrin ödəmə qabiliyyəti ilə bağlı narahatlıqlarını effektiv şəkildə həll edə bilər.

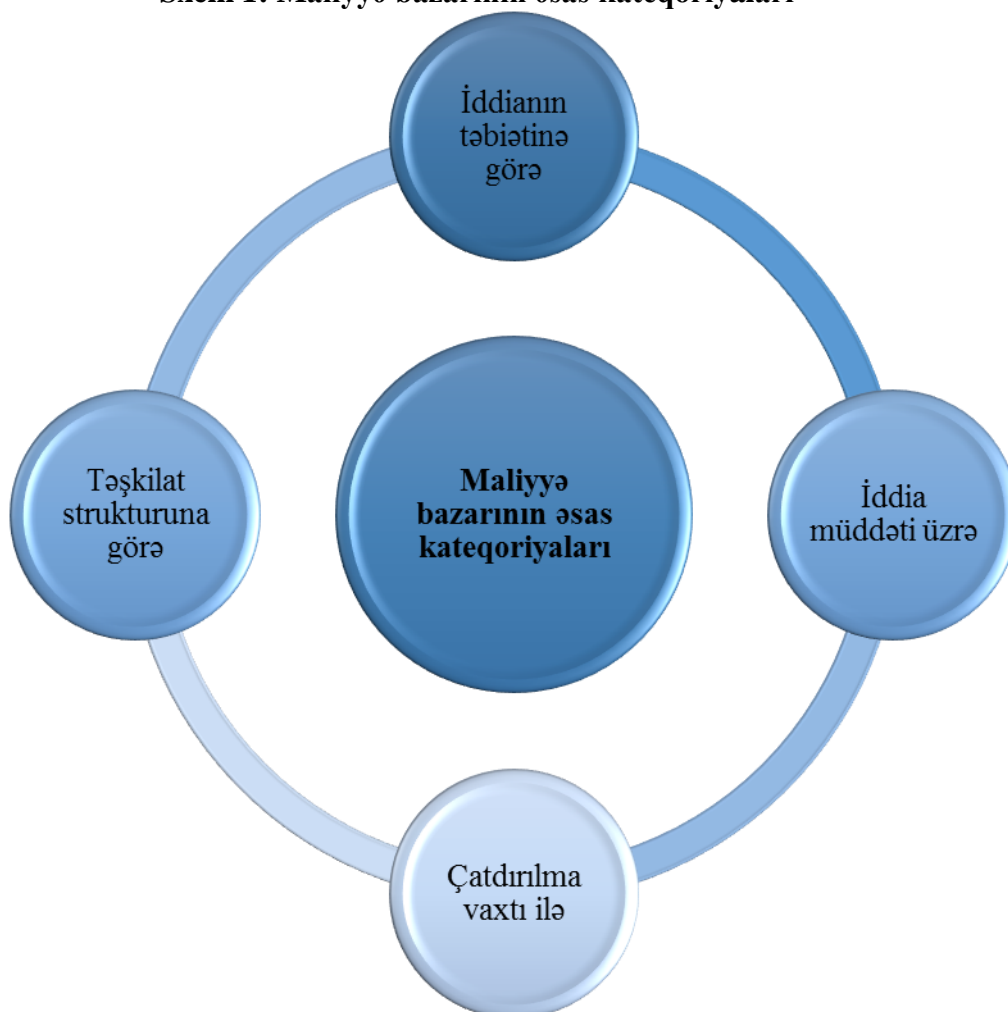
Bundan əlavə, effektiv şəkildə həyata keçirilərsə, bu cür proqramlarla mənəvi təhlükə azaldıla bilər və hətta artan pandemiya böhranının qarşısının alınması xərclərini kompensasiya edə biləcək gəlirlər əldə edilə bilər (<https://ena.az/az/news/id-29035>).

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, qlobal maliyyə böhranı biznes və bazar inamının bərpa olunmasını təmin etmək üçün həm ölkələr daxilində, həm də ölkə daxilində hərtərəfli və əlaqələndirilmiş səylərin vacibliyini vurğulayır. COVID-19-un təsiri bazar və biznes inamını sarsıtdığına görə, maliyyə orqanları öz yurisdiksiyalarında erkən və iddialı siyasət cavablarını həyata keçirməyə təşviq edilir (Lockmen H.G. 2019: p.88).

1.3. Maliyyə bazarının təsnifatı və müasir dünya maliyyə bazarlarının strukturlarının pandemiya dövründəki fəaliyyət mexanizmi

Maliyyə Bazarları səhmlər, istiqrazlar, əmtəələr və s. o cümlədən maliyyə aktivlərinin yaradılması və ticarətinin həyata keçirildiyi bazar yeridir. Maliyyə bazarları fond axtaranlar (ümumiyyətlə biznes, hökumət və s.) və fond təminatçıları (ümumiyyətlə investorlar, ev təsərrüfatları və s.) arasında vasitəçi kimi çıxış edir (<https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi>). Onlar arasında vəsaitləri sərbəst edir, ölkənin məhdud resurslarının bölüşdürülməsinə kömək edir. Maliyyə bazarlarını dörd kateqoriyaya bölmək olar (<https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi>).

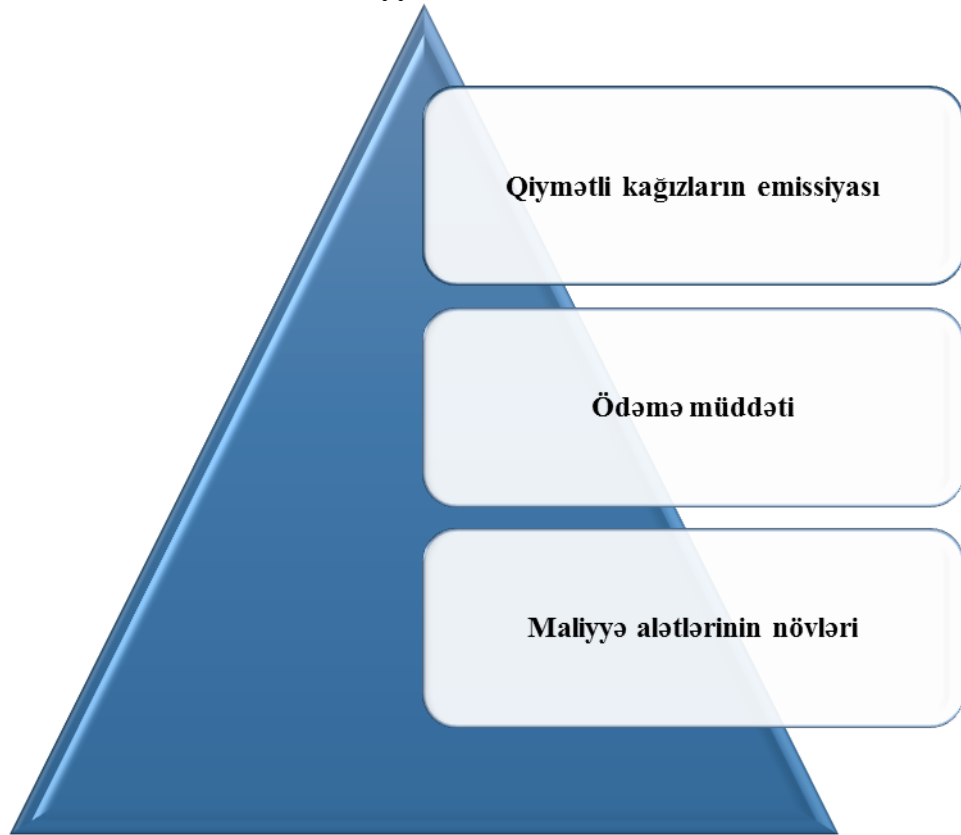
Sxem 1: Maliyyə bazarının əsas kateqoriyaları

Mənbə: <https://www.wallstreetmojo.com/classification-of-financial-markets/classification-of-financial-markets-2021>.

Maliyyə bazarlarını aşağıdakı əsaslara görə geniş şəkildə təsnif etmək olar:

Sxem 2: Maliyyə bazarlarının təsnifi

Mənbə: <https://www.wallstreetmojo.com/classification-of-financial-markets/classification-of-financial-markets-2021>.

Qiymətli kağızların emissiyasına əsasən:

İlkin bazarda maliyyə qiymətli kağızları birbaşa alıcılara verilir. Emitent şirkətlər bundan satışdan əldə edilən nağd pul gəlirlərini ya mövcud əməliyyatları maliyyələşdirmək və ya biznesin genişləndirilməsi üçün istifadə edirlər.

Ödəmə Müddətinə əsasən:

Pul bazarında maliyyə qiymətli kağızları qısamüddətli əsasda alqı-satqı olunur ki, bu da bir ildən az ödəmə müddəti deməkdir. Bu bazarda satılan qiymətli kağızlara kommersiya kağızı, xəzinə vekselləri, depozit sertifikatları və s. daxildir. Aşağı ödəmə müddətini nəzərə alaraq, bu qiymətli kağızlar investorlar üçün nisbətən aşağı risklə məqbul gəlirlər təklif edir.

Hökumət orqanları, banklar və korporasiyalar pul bazarlarından istifadə edərək qısamüddətli profisitlərini yatırırırlar və ya müvəqqəti maliyyə çatışmazlığını

maliyyələşdirirlər.

Kapital bazarında maliyyə qiymətli kağızlarının ticarəti orta və ya uzunmüddətli əsasda həyata keçirilir ki, bu da bir ildən çox ödəmə müddəti deməkdir. Bu bazar maksimum pul mübadiləsinə asanlaşdırır və müxtəlif biznes əməliyyatları üçün vəsait təmin edir. Bu bazarda satılan qiymətli kağızlara ilk növbədə istiqraz və səhmlər daxildir.

Maliyyə Alətlərinin növlərinə görə:

Səhm bazarında (həmçinin fond bazarı da adlanır) şirkətin səhmləri əsasən birjalarda buraxılır və ticarət edilir. Bu, hər bir iqtisadiyyat üçün mühüm bazardır, çünki şirkətlərə kapitalla çıxış təmin edir. Bu bazarda həm risklər, həm də gəlirlər çox yüksəkdir, çünki gəlirlər şirkətlərin gələcək fəaliyyətindən asılıdır (<https://www.taxes.gov.az/az/post/1020>).

Törəmə bazarında törəmə alətlərin alqı-satqısı həyata keçirilir. Törəmə alətlər, dəyəri səhmlər, istiqrazlar, ipoteka, əmtəə, faiz dərəcələri və ya hətta hava şəklində ola bilən əsas aktivin dəyəri ilə idarə olunan maliyyə alətləridir.

Dövr ərzində maliyyə bazarları inkişaf etmiş və iqtisadiyyatın fəaliyyətində əhəmiyyət qazanmışdır. O, şirkətlərin maliyyə tələblərinə cavab verir və artıq vəsaiti olanlar üçün yaxşı investisiya imkanları təklif edir.

Maliyyə bazarları yüksək likvidliyə, investorum qorunmasına və bazar qiymətlərinin kəşfinə kömək edir. Əhəmiyyətini nəzərə alaraq, bu məqalə maliyyə bazarları və onların müxtəlif ölçülərə əsaslanan müxtəlif təsnifatları haqqında bəzi fikirlər təqdim etmək məqsədi daşıyır.

2020-ci ildə qlobal iqtisadi və siyasi gündəmi yenidən formalaşdıran, ötən illərdəki düşünlərin həll olunacağı ümidi ilə başlayan yeni növ koronavirus (Kovid-19) epidemiyasının ortaya çıxması, heç bir şeyin əvvəlki kimi olmayacağını göstərmişdir.

ABŞ və Çin arasında iki il ərzində kompromis və hesablaşma arasında gedən ticarət danışıqlarının birinci mərhələsinin imzalanması və Böyük Britaniyanın 47 ildən sonra Aİ üzvlüyündən çıxması 2019-cu ildən miras qalmış qeyri-müəyyənlilikləri böyük ölçüdə aradan qaldırmışdır.

Bu vəziyyət bazarlar tərəfindən coşğu ilə qarşılansa da, Çində ortaya çıxan və sürətlə yayılan Kovid-19 epidemiyası siyasi və iqtisadi gündəmi tamamilə dəyişərək gündəmin zirvəsində qərarlaşmışdır.

Tarixdə yaşanmamış bu epidemiyanın yayılmasının qarşısını almaq üçün hökumətlər səhiyyə sistemlərini gücləndirmək və istehsal, təchizat zəncirində və məşğulluqda mənfi təsirləri aradan qaldırmaq üçün görünməmiş təşviqlər elan edərək, sərhədləri bağlamaq və sosial izolyasiya tədbirləri görüblər. Demək olar ki, mərkəzi banklar da 2008-ci il maliyyə böhranının genişləndirici siyasətinə qayıtmalı oldular.

Bu çərçivədə Çin Xalq Bankı (PBoC) fevral ayında bazara likvidlik inyeksiyaları və faiz endirimləri ilə dəstək vermişdir (<https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi>).

ABŞ hökuməti böhranla mübarizə üçün 2,2 trilyon dollarlıq dəstək paketi açıqladığı halda, ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FED) 2008-ci il qlobal iqtisadi böhrandan sonra ilk dəfə toplaşaraq, mart ayının əvvəlində siyasət faizini 50% endirmişdir. FED-in qərarından 12 gün keçdikdən sonra faiz dərəcəsi yenidən endirilmiş və siyasət faizi 0-0,25% aralığında dəyişmişdir.

Növbəti dövrdə də fəaliyyətini davam etdirən FED, likvidlik çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün repo əməliyyatları vasitəsilə bazarlara qaynaq təmin etmişdir. Bunlarla kifayətlənməyən Fed, 23 Martda limitsiz aktiv alışı da daxil olmaqla yeni tədbirlər tətbiq etməyə başlamışdır.

Avropa tərəfində Almaniya 750 milyard avrolyq yardım paketini təsdiqləyərkən, Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) ilin sonuna qədər əlavə 120 milyard avro aktiv almağı, habelə müvəqqəti yeni uzunmüddətli yardım paketinə başlamağı planlaşdırdığını açıqlamışdır.

Yaponiya Bankı (BoJ) də monetar ekspansiyanı artırmaq üçün tədbirlər görsə də, Birja Ticarət Fondu alış məbləğini illik 12 trilyon yenaya, ildə 6 trilyon yenaya çatdırmış və korporativ maliyyələşdirməni asanlaşdırmaq üçün yeni kredit əməliyyatına başlamışdır.

Bütün bunlar qarşısında Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı,

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) və kredit reyting agentlikləri 2020-ci il üçün qlobal iqtisadi artım gözləntilərini azalma istiqamətində yenidən nəzərdən keçirərək, ən böyük böhranla üzləşdiyimiz barədə xəbərdarlıq etmişdirlər (Lockmen H.G. 2019: p.78).

Yeni növ koronavirus (Covid-19) epidemiyasının iqtisadiyyata - maliyyə bazarına vurduğu zərərin həcmnin tədricən ortaya çıxdığı ilin ikinci rübündə mərkəzi bankların və hökumətlərin dəstək söyləri davam edərkən, beynəlxalq qurumlar və təşkilatlar Böyük Depressiyadan bu yana qlobal iqtisadiyyatda ən yüksək qapanma gözləntiləri, digər tərəfdən investor davranışında əhəmiyyətli bir dəyişikliyin xəbərçisi olmuşdur.

Epidemiyanın mərkəzinin Çindən ABŞ-a, oradan da Avropaya keçdiyi ilin ikinci rübündə Covid-19-un iqtisadiyyata təsirlərini azaltmaq üçün mərkəzi banklar və hökumətlər tərəfindən atılan addımlar davam etmişdir (Lockmen H.G. 2019: p.130-131).

ABŞ Federal Ehtiyat Sistemi (FED) ikinci rüb ərzində faiz dərəcələrində dəyişiklik etməsə də, mənfi faiz müzakirələrinə də son qoymuş və bu siyasətin onların gündəmində olmadığını bildirmişdir (<https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi>).

Digər tərəfdən, qlobal iqtisadi böhran zamanı bir çox təcrübəyə yenidən müraciət edən FED, iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün 2,3 trilyon dollara qədər kredit vermək üçün əlavə tədbirlər görülmüş və bələdiyyələr üçün likvidlik imkanını genişləndirmişdir. Bu dövrdə Fed, KOS-lərə 600 milyard dollara qədər kredit verməyi nəzərdə tutan Main Street Lending Proqramı və korporativ istiqraz alışlarına başlamışdır.

Avropa tərəfində açıqlanan məlumatlar bir çox ölkənin iqtisadiyyatının ciddi şəkildə zədələndiyinə işarə etsə də, Avropa Mərkəzi Bankı (AMB) ardıcıl addımlar atmışdır.

Yaponiya Bankı (BoJ) aprelin sonunda 20 trilyon korporativ istiqraz və səhmlətlə birlikdə qeyri-məhdud miqdarda dövlət istiqrazları alacağını açıqlamışdır.

Azərbaycanda mərkəzi bank siyasət faizini aşağı salaraq iki faiz endirim tətbiq etmişdir (9,75 faizdən 8,25 faizə qədər) (<https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi>).

İlk rübdə tarixən aşağı səviyyədə olan ABŞ 10 illik istiqraz faizləri ikinci rübdə üfüqi olaraq 0,66% ətrafında hərəkət edərkən, Azərbaycanda uzunmüddətli istiqraz faizləri bu dövrdə 11,4%-ə qədər geriləmişdir.

Azərbaycanda normallaşma çərçivəsində atılan addımların xüsusilə 2020 -ci ilin iyul ayında sürətləndiyi müşahidə edilmişdir. Azərbaycan mərkəzi bankı sentyabr ayında siyasət faizini artıraraq 10,25%-ə çıxararkən, likvidlik idarəçiliyi çərçivəsində bir çox sərtləşdirici addımlar atmışdır. Bu çərçivədə Açıq Bazar Əməliyyatları çərçivəsində ilkin dilerlərə verilən likvidlik limitlərini əvvəl yarıya endirən, sonra isə sıfıra endirən bank, overnayt əməliyyatları üçün borclanma limitlərini də yarıya endirmişdir.

II FƏSİL. PANDEMİYA NƏTİCƏSİNDƏ MALİYYƏ BAZARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ İQTİSADI ZİYANIN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Maliyyə bazarında dövlət və korporativ qiymətli kağızların dövriyyəsinin təhlili və pandemiya nəticəsində dəyən ziyanın qiymətləndirilməsi

Çox vacib bir sağlamlıq problemi olmaqla yanaşı, COVID-19 nəticəsi hələ də gözlənilməz olan global iqtisadi fəlakətə gətirib çıxardı. COVID-19-la mübarizə çərçivəsində həyata keçirilməyə çalışılan tədbirlər cəmiyyətlərin sosial-iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərir. Eyni zamanda, bu qərarları qəbul edən və həyata keçirən hökumətlərin öz iqtidarlarını qoruyub saxlayacaqları və ya güclərini saxlaya bilməyəcəkləri məsələsi də mühüm rol oynayır. Bu məsələ cəmiyyətlərin uğur və uğursuzluq qavrayışları ilə sıx bağlıdır.

Eyni zamanda, belə əhatəli və uzunmüddətli təsirlərə malik olduğu anlaşılan bu problemin həllinə yönəlmiş qərar və təcrübələrin gələcək həyatını, dəyər mühakimələrini, bir çox cəmiyyətlərin və hətta bəşəriyyətin iqtisadi və siyasi sistemlərinin sosial-məişət strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək potensialına malik olduğu müşahidə edilməkdədir.

COVID-19 natamam bir prosesdir, biz hələ də yaşayırıq və bəzi əlamətlər bizi düşünməyə vadar edir ki, bu epidemiya həm ölçüləri, həm də mümkün nəticələri baxımından bir çox mühüm epidemiyalar kimi bəşəriyyət tarixində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. keçmişdə epidemiyalar. Epidemiyanın gələcəkdə yarada biləcəyi sosial, iqtisadi və siyasi nəticələri və transformasiyaları nəzərə almaq son dərəcə zəruridir, halbuki epidemiyaya qarşı mübarizədə bəşəriyyətin keçmiş təcrübələri yalnız onun qısamüddətli nəticələrinə diqqət yetirməməlidir. Zehni tükənmənin orta və uzunmüddətli nəticələrə təsirləri, mübarizə üsul və vasitələrinin müəyyən edilərək tətbiq edilməsi bizi belə düşünməyə vadar edir.

Bütün dünyada sürətlə yayılan epidemiya ilə əlaqədar ölkələr öz vətəndaşlarından ehtiyat tədbiri olaraq maskalardan istifadə etməyi tələb ediblər.

Bütün dünyada bu istiqamətdə artan tələbatı ödəmək Çində istehsalın azalması ilə çətinləşdi.

Çindən Cənubi Koreyaya, İrana, İtaliyaya, oradan da bütün Avropa, Amerika və Avstraliya qitələrinə yayılan epidemiya çaxnaşma və risklər gətirdi və bunun təsiri birjalarda da özünü göstərdi. Dünyanın birjalarında əczaçılıq şirkətlərinin, dərman mağazalarının, təmizlik məhsulları şirkətlərinin, topdan və pərakəndə bazar paylarının, özəl səhiyyə müəssisələrinin, onlayn oyun, təhsil və əyləncə şirkətlərinin səhmlərinin qiymətləri artıb. Bank, neft, sənaye və emal sənayesi şirkətlərinin səhmləri azalıb.

Çin hökuməti epidemiyanın yayılmasını məhdudlaşdırmaq üçün yanvarın 23-də başlayan Yeni il tətilini fevralın 2-dək uzadıb. Bundan sonra fevralın 3-də açılan fond bazarı artan risklər və panikanın təsiri ilə gündəlik dərin eniş yaşadı. Hökumət azalmanın qarşısını almaq üçün gün ərzində birjaya 1,2 trilyon Yuan (=156 milyard Avro, =171 milyard Dollar) dəstək verib. Bu dəstəyə baxmayaraq, birja 9 faiz azaldı. Fevralın 3-də birjada dibini vuran indeks sonradan Mərkəzi Bankın dəstəyi ilə toparlansa da, dalğalanmalar davam etdi. 2020-ci ilə 3050 bəndlə daxil olan Şanxay Kompozit İndeksi, son həftəni dalğalanmalarla 2887 bal ilə bağladı. Bu prosesdə Çin fond bazarının bazar dəyəri təxminən 35,6 trilyon yuandan 34,7 trilyon yuana qədər azaldı.

Epidemiya səbəbindən əczaçılıq şirkətlərinə tələbat artıb və onların səhmləri bahalaşib. Karantinə alınmış şəhərlərdə yaşayan insanlar onlayn əyləncə və təhsil proqramlarına yüksək tələbat göstərdikcə şirkətlərin səhm dəyərləri artıb. Hurun Global Rich List 2020 tərəfindən dərc edilən hesabatla görə, 31.15 yanvar tarixinə Honq-Konq və Tayvan da daxil olmaqla Çin bölgəsində 182 nəfər yeni milyarder olub. Beləliklə, bölgədəki milyarderlərin ümumi sayı 799-a çatıb.

ABŞ-da birjalar hadisələrin təsiri ilə 12 Martda rekord enişlə açılıb. Açılışdan dərhal sonra S&P indeksinin həftə ərzində ikinci dəfə yüzdə 7 düşməsi ilə elektrik kəsiciləri işə salındı və bazar 15 dəqiqə kəsildi. Dow Jones indeksi günün sonunda 10 faiz itirərək 1987-ci ildə Qara Bazar ertəsi günündən bəri ən böyük itkisini yaşayır. İndeks, fevralın 12-də 29,551,42 bəndlik rekord bağlanışdan 20 faiz

geriləyərək texniki olaraq ayı bazarına daxil oldu. Bu vəziyyət digər indekslərdə də eyni şəkildə əks olunub və Nasdaq indeksi 9,43 faiz; S&P 500 indeksi 9,92 faiz ucuzlaşıb. Bu inkişaf birjada artan volatilliyin və qavrayışın pisləşməsinin təsirlərinin təxminlərdən çox ola biləcəyini göstərir. Və bu inkişaf nəticəsində FED-in New York şöbəsinin verdiyi açıqlama ilə gün ərzində 3 aylıq repo əməliyyatları həyata keçirilərək bazara 500 milyard dollar likvidlik təmin edilib.

Açıqlamanın davamında hər biri 3 ay və 1 ay ödəmə müddəti ilə 500 milyard dollarlıq 2 repo əməliyyatı ilə bazara cəmi 1,5 trilyon dollar likvidlik təklif ediləcəyi bildirilib. Eyni zamanda, bazarların aprelin 13-nə qədər gecəlik repo əməliyyatları ilə dəstəklənəcəyi açıqlandı.¹⁸ FED-in bu dəstəklərindən sonra birjalar martın 13-də yüksəldi, lakin həftəlik dəyər itirdi. Epidemiya və neft qiymətləri müharibəsi səbəbindən enerji sektorunun səhmləri 24 faizlə 2008-ci ilin oktyabrından bəri ən kəskin həftəlik enişi qeydə aldı. Bu azalmaya görə enerji şirkətlərinin bazar dəyəri həftəlik bazda 196 milyard dollar azalıb. Nəhayət, həftə ərzində keçiriləcək toplantını gözləmədən FED bazardakı təzyiqi azaltmaq üçün faiz dərəcəsini ikinci dəfə 0-0,25 faiz aralığına endirdi.

2019-cu ilin dekabrında Wuhanda baş verən ilkin epidemiyadan sonra, ölümcül koronavirusun möhtəşəm miqyası və yayılması bütün dünyada səlahiyyətli iqtisadi cəhətdən zərərli kilidləmə raundları həyata keçirməyə və qlobal təchizat zəncirlərini dayanma rejiminə keçirməyə məcbur etdi. COVID-19 çirklənmələri ilə bağlı yüksək sosial-iqtisadi xərclər qlobal miqyasda həddindən artıq riskdən çəkinməyə səbəb olub, maliyyə bazarlarında kəskin likvidlik sıxıntısına səbəb olub və bir çox aktiv sinfi qiymətləndirmələrini kütləvi şəkildə ləğv edib. Qlobal maliyyə bazarlarının çaxnaşma reaksiyası, ilk növbədə, bu iqtisadi şoku əhatə edən yüksək qeyri-müəyyənlik səbəbindən gözlənilən idisə, bütün dünya üzrə əsas fond bazarları indekslərinin əriməsi ilə göstərildiyi kimi, çöküşün miqyası misilsiz idi. İstiqraz, kredit və əmtəə bazarlarının davranışları dövlət borcunun monetizasiyasının qeyri-mütənasib miqyasına və əsas mərkəzi bankların eksponensial artımına baxmayaraq, uzunmüddətli depressiya və əhəmiyyətli investorların narahatlığı səbəbindən dövlət istiqrazlarının

uzunmüddətli gəlirlərinin tarixi rekord həddə düşməsi ilə bağlı ümumi pessimist əhval-ruhiyyəni əks etdirirdi (Zhanga D. 2020: p.203).

Təəccüblü deyil ki, inkişaf etməkdə olan və sərhədyanı maliyyə bazarları inkişaf etmiş bazarlarla müqayisədə bazar yetkinliyi boşluğu və onların pandemiyadan ağır zərbə almış sektorlara yüksək səviyyədə çıxışı səbəbindən daha çox pozulmalara məruz qaldı. Bu arada, ABŞ və Qərbi Avropada pandemiyanın iqtisadi və sosial nəticələrini azaltmaq məqsədi daşıyan maliyyə və monetar fəvqəladə planlar bir çox ölkədə maliyyə bazarlarının göstəriciləri ilə real iqtisadiyyatın vəziyyəti arasında təəccüblü bir əlaqənin kəsilməsi ilə nəticələndi. Məsələn, ölkənin əsas makroiqtisadi göstəriciləri mənfi ərazidə mübarizə apararkən ABŞ-da səhm bazarının kapitallaşmasında möhtəşəm yüksəliş müşahidə etdik (Baker S. və digərləri, 2020: p.839).

Bu fonda bir çox tədqiqatçı pandemiya zamanı maliyyə bazarının davranış dəyişikliyinə təhlil etməyə başladı. Tədqiqatın birinci xətti, COVID-19 pandemiyasının başlamasından sonra maliyyə bazarının davranışındakı dəyişikliyi nümayiş etdirmək üçün ekonometrik modelləşdirmədən istifadə edərək, nümunələri pandemiyadan əvvəlki və post-pandemiya dövrlərinə bölmək yolu ilə müqayisəli yanaşmanı qəbul etdi. Adenomon et al kimi müxtəlif məqalələrə istinad edirik. (2020) Nigeriya Birja Bazarı üçün, Gherghina et al. Rumıniya Fond Bazarı üçün (2021), Yaponiya məzənnə bazarı üçün Narayan (2020) və Salisu et al. (2020) əmtəə bazarı üçün (neft və qızıl). İkinci növ tədqiqat daha dəqiq şəkildə COVID-19-un gündəlik çirklənmələri arasındakı əlaqəyə yönəldi və maliyyə aktivlərinin performansını nəzərə aldı. Koreya valyuta məzənnəsi və fond bazarları üçün Hoshikawa və Yoshimi (2021), həm Türkiyə valyuta bazarı, həm də qlobal neft, qızıl və bitkoin bazarları üçün Öztürk və Cavdar (2021) və Shaikh and Huynh (2021) kimi sənədləri qeyd edə bilərik. ABŞ-da həm forex, həm də birja bazarlarında opsiyonlar. Son tədqiqat xətti gündəlik peyvəndlərin sayının maliyyə bazarlarına təsiri üzərində cəmlənmişdir. Biz 66 ölkə nümunəsi üçün Rouatbi və digərlərinin (2021) və ASEAN fond bazarları üçün Yiu və Tsangın (2021)

tədqiqatlarını, həmçinin S&P 500 (ABŞ) üçün Khalfaoui və digərlərinin (2021) işlərini xüsusi qeyd edirik.

Bu fonda bir çox tədqiqatçı pandemiya zamanı maliyyə bazarının davranış dəyişikliyinə təhlil etməyə başladı. Tədqiqatın birinci xətti, COVID-19 pandemiyasının başlamasından sonra maliyyə bazarının davranışındakı dəyişikliyi nümayiş etdirmək üçün ekonometrik modelləşdirmədən istifadə edərək, nümunələri pandemiya əvvəlki və post-pandemiya dövrlərinə bölmək yolu ilə müqayisəli yanaşmanı qəbul etdi. Rumıniya Fond Bazarı üçün Gherghina və digərləri (Gherghina S. 2021: p.218), Yaponiya məzənnə bazarı üçün Narayan (Narayan P. 2020: p.1-4) və əmtəə bazarı (neft və qızıl) üçün Salisu və digərləri (Salisu A. 2020: p.2313) kimi müxtəlif məqalələrə istinad edirik. İkinci növ tədqiqat daha dəqiq şəkildə COVID-19-un gündəlik çirklənmələri arasındakı əlaqəyə yönəldi və maliyyə aktivlərinin performansını nəzərə aldı. Koreya valyuta məzənnəsi və fond bazarları üçün Hoshikawa və Yoshimi (Hoshikawa T. 2021: p.219), həm Türkiyə valyuta bazarı, həm də global neft, qızıl və bitkoin bazarları üçün Öztürk və Cavdar (Ozturk, M., Cavdar S., 2021: s.175) və Shaikh (Shaikh I. 2021: p.62) kimi müəlliflərin məqalələrini qeyd edə bilərik. ABŞ-da həm forex, həm də birja bazarlarında opsiya. Son tədqiqat xətti gündəlik peyvəndlərin sayının maliyyə bazarlarına təsiri üzərində cəmlənmişdir. Tədqiqatda 66 ölkənin nümunəsi üçün Rouatbi və digərlərinin (Rouatbi W. 2021: p.10) və ASEAN fond bazarları üçün Yiu və Tsangın (Yiu M., Tsang A. 2021: p.72) tədqiqatlarını, həmçinin S&P 500 (ABŞ) üçün Khalfaoui və digərlərinin (Khalifaoui R. 2021: p.178) işlərini xüsusi qeyd etmişik.

Pandemiyanın təsirləri gələcək illər ərzində maliyyə sənayesində əks-səda verəcək. Hətta ən yaxşı ssenaridə banklar və digər kreditorlar əhəmiyyətli kredit itkilərinə məruz qala bilərlər. Bundan əlavə, uzunmüddətli aşağı faiz mühiti maliyyə sektorunun gəlirliliyinə təsir göstərməyə davam edəcək və hətta sənaye daxilində daha da konsolidasiyaya töhfə verə bilər. Ən pis vəziyyət ssenarisində, stimullaşdırıcı tədbirlər dağıldıqda və sonrakı COVID-19 dalğaları yenilənmiş qapanma tədbirlərinə səbəb olduqca, artan kredit gecikmələrinin və defoltların tendensiyası 2023-cü ilə qədər davam edə və ya daha da pisləşə bilər. Bu cür

gərginliklərin vaxtı və ya sürəti bank sektorunun kapitalına təsir edə bilər və öz növbəsində kredit uzatmalarının növbəti ixtisarına səbəb ola bilər. Bəzi bazar iştirakçıları dəyişikliklər və innovasiya təşəbbüslərini prioritetləşdirməyi seçə bilərlər, çünki resurslar iqtisadi yavaşlama zamanı həmişəki kimi işin davam etdirilməsinə yönəldilir. Əvvəllər planlaşdırılan transformasiya səyləri WFH mühitinə uyğunlaşmaq üçün əməkdaşlığa və şəbəkə texnologiyasına sərmayə qoymaq lehinə təxirə salına və ya dayandırıla bilər. Eyni zamanda, digər strateji təşəbbüslər də daha təcili və ya daha kritik ola bilər, çünki bazarın gərginliyi, yüksək dəyişkənlik və yüksək həcmələr zamanı uzaqdan işləyən işçi qüvvəsi üçün kağıza əsaslanan və ya yüksək dərəcədə əl ilə həyata keçirilən proseslər qeyri-adekvatdır. Rəqəmsallaşma və autsorsinqin sürətlənəcəyi gözlənilir, çünki bəzi firmalar öz əməliyyatlarında, ön, orta və arxa ofislərində yüksək riskli sahələrə əməliyyat məruz qalmağı artıq istəmirlər. Bu tendensiya həm müştərilərdən, həm də tənzimləyicilərdən daha yüksək səviyyəli davamlılıq tələbi ilə gücləndirilir.

Bu dəyişikliklərin işığında, bir çox maliyyə xidmətləri firmasının layihə boru kəmərinə yenidən üstünlük verməsi və hətta əməliyyat modellərini dəyişməsi gözlənilir. Bu inkişafın maliyyə ekosistemində konsentrasiyaya və qarşılıqlı əlaqəyə də təsir edə bilər. Məsələn, Avropa Sistemli Risk Şurası (ESRB) qısa və orta müddətli perspektivdə müştəri klirinq xidmətləri təklif edən qurumların sayının azalacağını gözləyir.

Bu nöqtədə, qarşıda duran gələcək çağırışlara daha yaxşı hazırlaşmaq üçün bu uzun bazar stressi dövründən yaranmağa başlayan bəzi əsas risklərin idarə edilməsi müşahidələrini və nəticələrini müəyyən etməyə dəyər. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

1. Pandemiyanın bazarlara təsiri MBI risk modelləri üçün real həyatda stres testidir;

2. 2020-ci ilin martında reallaşan bazar vurğusu marjanın dövriliyinin təsirləri və klirinq üzvlərinin bir gecəlik və ya gündaxili marja çağırışının ölçüsü ilə heç vaxt təəccüblənməməsi üçün MTM-lərin daha da şəffaf olması zərurəti ilə bağlı əlavə məlumatlar təqdim etdi;

3. MBI-lər öz spesifik sektoru və həmyaşıdları üçün ətraf mühit kontekstində ayrı-ayrı qarşı tərəflərə təsirini daha yaxşı qiymətləndirmək üçün kredit riskinin idarə edilməsində sektora xüsusi yanaşma tətbiq etməlidirlər;

4. Bazar dəyişkənliyində və marja çağırışlarında yuxarıda qeyd olunan sıçrayışları nəzərə alaraq, MBI-lər klirinq üzvlərinin mövcud likvidliyini daim yenidən qiymətləndirməlidirlər, çünki bu, böhran zamanı tez dəyişə bilər;

5. “Yeni normal” davamlı olaraq idarə edilməli olan yeni əməliyyat riskləri yaradır.

COVID-19 pandemiyasının başlaması qlobal miqyasda bazar qarışıqlığına səbəb oldu. Geniş yayılmış bazar dislokasiyaları, qiymətlərə və aktiv korrelyasiyalarına da təsir edən dövlət sektoruna müdaxilələrlə birlikdə, tarixi məlumatlara əsaslanan müəyyən risk modellərinin etibarlı məhsul istehsal etmək qabiliyyətini gərginləşdirdi. Məsələn, COVID-19 nəticəsində yaranan dəyişkənlik, ipoteka ilə təmin edilmiş qiymətli kağızlar üçün qabaqcadan ödəniş modellərinin qurulması və kalibrlənməsi üçün istifadə edilən tarixi məlumatlarda əks olunmayan forvard məzənnələrində, başlanğıc/refi boru kəmərlərində və tələb/təklif dinamikasında qeyri-müəyyənlik yaratdı. West Texas Intermediate (WTI) xam neft fyuçerslərinin hesablaşma qiymətini tarixdə ilk dəfə mənfi qiymətə gətirən neft bazarındakı dislokasiyalar qısa müddətli olsa da, bu həddindən artıq dəyişkənlik dövründə risk modellərinin necə sınaqdan keçirildiyinə daha bir nümunə təqdim etdi.

Dövlət sektorunun likvidlik bazarlarında Federal Ehtiyat tədbirləri, aktivlərin alışı və s. tədbirləri ilə fəvqəladə müdaxilələri, eləcə də birbaşa istehlakçılara bir neçə raund stimulyasiya paketləri, çox güman ki, bu günə qədər iqtisadi və maliyyə bazarındakı enişlərin müddətini və şiddətini dayandırdı. Bununla belə, bu hərəkətlər həm də həqiqi iqtisadi şərtləri və buna görə də maliyyə hesabatı məlumatlarını model daxilolmaları kimi istifadə edən ənənəvi defolt ehtimalı (PD) reyting modellərinin düzgünlüyünü əyləndirmək və ya maskalamaq potensialına malikdir. Makroiqtisadi risk faktorları və defolt ehtimalları arasında korrelyasiya kredit riski modelləri üçün ənənəvi olaraq kifayət qədər sabit və statistik

əhəmiyyətli olmuşdur. Bu modellər, adətən, zamanla tədricən dəyişiklikləri nəzərə almaq üçün dövrü əsasda yenidən kalibrlənmişdir. Bununla belə, koronavirusun yayılmasından bəri müşahidə edilən qəfil makroiqtisadi şokların miqyası, onların hələ də məqsədə uyğun olduğuna əmin olmaq üçün modellərin yenidən qiymətləndirilməsini və yenidən kalibrlənməsini tələb edə bilər.

2.2. Maliyyə bazarının tərkib hissəsi kimi sığorta bazarının pandemiya dövründəki müasir vəziyyətinin qiymətləndirilməsi

COVID-19 böhranı bütün dünyada fərdlərə, cəmiyyətə, biznesə və daha geniş iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərməkdə davam edir. Sığorta sənayesi onun təsirindən xilas ola bilmədi, lakin sığortaçılar böhrana tez reaksiya verdilər. Daha geniş iqtisadiyyat bərpa olunduqca və pandemiya cavab verdikcə sığortaçılar bir sıra problemlərlə üzləşəcək, eyni zamanda orta və uzunmüddətli perspektivdə bir çox yeni imkanlar görəcəklər.

Sığorta sənayesi pandemiya da daxil olmaqla, böyük itki hadisələri üçün ümumiyyətlə yaxşı hazırlanır, lakin maliyyə təsirinin qiymətləndirilməsi vaxt aparacaq və sığortaçı və təkrar sığortaçıya xas olacaq. Covid-19 böhranı əsasən sığorta sektorunun ödəmə qabiliyyətinə və gəlirliliyinə təsir edib. İlk maliyyə bazarı şokunun başlanğıcında qlobal sığorta sektoru bəzi regionlarda maliyyə bazarlarına monetar və fiskal dəstək tədbirləri vasitəsilə köməklik göstərdi. Bununla belə, Covid-19 böhranının müddəti və təsiri ilə bağlı qeyri-müəyyənliklər nəzərə alınmaqla, potensial zəifliklər qalmaqdadır. Beynəlxalq hesabatlar göstərir ki, 2020-ci ilin birinci yarısında sığortaçıların ödəmə qabiliyyəti dərəcələri bir qədər azalıb, lakin ümumilikdə sektor sığortası dayanıqlı qalıb. Ödəmə qabiliyyəti dərəcələri 2020-ci ilin birinci rübündə azaldı, lakin ikinci rübdə birtəhər bərpa olundu.

Pandemiyanın həyat sığortası şirkətləri üçün bilavasitə nəticəsi həyat sığortası və annuitet əhatəsinə təsir edən faciəli insan xəracıdır. Vaxtından əvvəl ölümlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması və bir çox həyat sığortası məhsulları üçün ölüm riski öhdəliklərinin avtomatik artması müşahidə edilmişdir. Ancaq qeyd etmək lazımdır

ki, təsirlərin dərəcəsi sığortalının yaş profilindən və həmçinin onların yaşadıkları yerdən çox asılıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həyat sığortaçıları çox vaxt şərti ömürlük annuitet məhsulları vasitəsilə uzunömürlülük riskindən qorunma təmin edirlər. Buna görə də, pandemiya ölümlərindən artıq ləğv edilmiş annuitetlərin gözlənilən uzunömürlülük riskində azalma ola bilər. Həyat sığortası şirkətləri öhdəliklərini ödəmək üçün əhəmiyyətli aktivlərə malikdirlər, maliyyə bazarlarında baş verən dəyişikliklər müxtəlif nəticələrə səbəb ola bilər. Məsələn, səhm bazarları əhəmiyyətli dərəcədə azalmadan bərpa olunsay da, gələcək dəyişkənlik və kapitalın azalması ödəmə qabiliyyəti əmsalları üçün əhəmiyyətli təhlükə olaraq qalır.

Aşağı faiz dərəcələrinin həyat sığortası şirkətləri üçün əks təsiri var, çünki onlar uzunmüddətli faiz dərəcələrinə xüsusilə həssasdırlar. Balans hesabatlarına xalis təsir öhdəliyin müddəti ilə müqayisədə aktivin müddətindən asılı olacaq. Həyat sığortaçılarının adətən bazarlarda mövcud olan aktivlərdən daha uzunmüddətli öhdəlikləri olur. Buna görə də, faiz dərəcələrinin uzunmüddətli azaldılmasının balans hesabatlarına xalis təsiri çox güman ki, mənfi olacaq. Sığortaçılar böhran zamanı xüsusi veb-saytlar yaradaraq və məqsədyönlü məlumat fəaliyyətləri ilə məşğul olaraq müştərilərini yaxşı məlumatlandırmaq üçün əlavə səylər göstərmişlər. Bəzi şirkətlər müştəriləri fırıldaqçılıqdan, xüsusən də böhran zamanı artan onlayn fırıldaqçılıqdan qorumaq üçün əlavə səylər göstərdilər. Hər bir sığorta şirkəti ölçü və risk profilinə görə fərqlidir və COVID-19-dan fərqli şəkildə təsirlənir. Hər bir şirkətin birinci vəzifəsi müştərilərinə verdiyi vədləri yerinə yetirə bilməsini təmin etməkdir. Bu, indi və gələcəkdə müştərilərinə müqavilə vədlərini yerinə yetirmək qabiliyyətini təhlükəyə atmamaq üçün, xüsusən də iqtisadi təlatümlər zamanı öz kapitalını ehtiyatlı idarə etmək deməkdir.

2020-ci ildə yeni bir virus bütün dünyada sürətlə yayıldığı üçün dünya gözlənilməz bir problemlə üzləşdi. Qısa zamanda pandemiya çevrilən COVID-19 insanların sağlamlığını təhdid etdi və insanların həyatına və dolanışıq vasitələrinə təsir etdi, çünki hökumətlər karantin və müəssisələrin bağlanması kimi qabaqlayıcı tədbirlər vasitəsilə virusun yayılmasını məhdudlaşdırmağa çalışdılar.

Bu görünməmiş sağlamlıq böhranı və hökumətin reaksiyaları, insanların və müəssisələrin normal fəaliyyətlərini tamamilə dəyişdirdi, öz növbəsində sığortaçıların biznes fəaliyyətinə və zərər təcrübəsinə təsir etdi. 2020-ci ildə koronavirus blokadaları universal öyrənmə və gündəlik əməliyyatlar üçün rəqəmsal kanalların geniş istifadəsini tələb edir. Sığorta alarkən müştəri davranışı iki qlobal faktorla müəyyən edilir: sosial media davranışı və alış-veriş üstünlükləri. Müştərilər broker/agent məsləhətləri ilə bağlı dostların onlayn araşdırmalarına və sosial media rəylərinə etibar edir və siz müstəqil siyasət satın alma qərarları verməyə hazır hiss edirsiniz. Getdikcə daha çox gənc nəslin rəqəmsal kanallardan gündəlik həyatın bir hissəsi kimi istifadə etməsi təəccüblü olmasa da, əvvəlki nəsillərin bu müasir ünsiyyət üsullarından istifadə etməyə başladığını qeyd etmək lazımdır (Cədvəl 1).

Cədvəl 1: Sıx onlayn əməliyyatlar edən müştərilər

İl	1980-ci ildən sonra doğulan gənc nəsil	1980-ci il və ondan öncə doğulan nəsil
2018	54 %	30 %
2019	57 %	43 %
2020	62 %	64 %

Mənbə: “Dünya Sığorta Hesabatı – 2020” əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Ümumi sığortaçılara təsir sığortaçıların təklif etdiyi məhsul və sığorta növlərindən asılı olaraq dəyişir. Pandemiya səyahət, ticarət kredit sığortası kimi müəyyən biznes sahələri üzrə kifayət qədər zərər vurdu və bu biznes sahələrindəki itkilər gözəçarpanıdır. Ev sığortası kimi digər biznes sahələri nisbətən sabit qaldı.

Bəzi diqqətəlayiq hallarda, GI (ümumi sığorta) sığortaçıları məhdudiyyətlərə görə siyasət sahiblərinə kreditlər və güzəştlər təklif etmişlər. Operativ olaraq, GI sığortaçıları böhranın ilkin mərhələsində əksər işçi qüvvəsinin uzaqdan işləməsi ilə nisbətən yaxşı reaksiya verdilər. Əlaqə mərkəzinin əməliyyatları və üçüncü tərəf provayder xidmətləri ilə bağlı bəzi çətinliklər var idi, baxmayaraq ki, bu problemlər geniş şəkildə yayılmayıb. Rəqəmsal imkanları inkişaf etdirmiş sığortaçıları müştərilərin və vasitəçilərin özünəxidmət və məşğulluq ehtiyaclarına

cavab vermək üçün daha yaxşı mövqedə olublar. İnvestisiya nöqtəyi-nəzərindən maliyyə bazarlarındakı qeyri-sabitlik GI sığortaçılarına, xüsusən də böhrandan nisbətən təsirsiz qalan dövlət istiqrazlarına hələ də açıq şəkildə təsir göstərməmişdir.

L&P (Həyat və Təqaüdlər) sektoru bir sıra maddi cəbhələrə təsir göstərmişdir:

1. COVID-19-un yerli, regional və qlobal səviyyədə iqtisadi fəaliyyətə və məşğulluq səviyyələrinə əhəmiyyətli təsiri ilə istehlakçıların xərcləri qısa müddət ərzində əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Sığortaçılar potensial böyük səviyyəli pozuntuların qarşısını almaq üçün ödəniş fasilələri ilə cavab verirlər;

2. İstehlakçıların xərcləmə gücünün azalması ilə birlikdə bazar dəyişkənliyi və ümumi qeyri-müəyyənliyin istehlakçı inamına və deməli, xərcləmək istəyinə təsiri var. Həyat sığortaçıları bunun qeyri-müəyyən müddət ərzində əhəmiyyətli dərəcədə aşağı yeni iş həcmələrinə çevriləcəyini gözləyirlər;

3. Yeni iş həcminin azalması gözləntisi və artan fasilələrlə yanaşı, bazar dəyərlərində və faiz dərəcələrində əhəmiyyətli dərəcədə azalma müşahidə edilmişdir. Bunun həyat sığortaçısının gəlir səviyyələrinə təsiri bəzi hallarda maliyyə gərginliyinə və xərclərin azaldılması kimi xoşagəlməz hərəkətlərin nəzərə alınması zərurətinə səbəb olur;

4. Baxmayaraq ki, faciəvi həyat itkisi cəmiyyətdə əks-səda doğursa da, sığorta nöqtəyi-nəzərindən həyat sığortaçıları böyük həcmdə həyat iddialarını görməyə bilərlər, çünki xəstəliyə düçar olmuşların çoxu sığortası olmayan yaş qrupundan idi. Bununla belə, xəstəxana və ya tibbi yardım axtarmaq qorxusu və ya özünü təcrid etmənin ümumi stressi nəticəsində digər kohortlar üçün ölüm hallarının artması riski var.

Əməliyyat baxımından, GI şirkətlərinə bənzər L&P sığortaçıları ilkin böhranla yaxşı bacardılar. Bununla belə, mövcud özünü təcrid qaydaları ilə, L&P məhsullarının təbiəti və agentlərdən və digər vasitəçilərdən asılılığına görə rəqəmsal imkanlar getdikcə vacib olur.

Dünyada səhiyyə sistemlərinin geniş müxtəlifliyi var, səhiyyə sığortaçılarına təsir vahid olmayacaq. Məsələn, İrlandiyada hökumət özəl xəstəxana xidmətlərinin

COVID-19 artımını dəstəkləmək üçün yönləndirilməsini tapşırıb, digər ölkələrdə isə özəl tibb təminatçıları cavab tədbirlərini dəstəkləmək üçün könüllü olaraq öz xidmətlərini göstəriblər. Bu və məcburi özünü təcrid qaydaları seçmə prosedurların və məsləhətləşmələrin xeyli məhdudlaşdırıldığını və sonradan iddiaların həcminin qısa müddətdə azaldığını ifadə etdi. Bununla belə, müştərilərin özəl tibbi sığorta üçün ödəniş etdiyi, lakin dövlət xəstəsindən fərqlənmədiyi şəraitdə bəzi müştərilərin kreditlər və ya güzəştlər gözləməsi mümkündür. Bu günə qədər hökumətlər yoluxmuş xəstələrin müalicəsini idarə edir və buna görə də tibbi sığortaçıların xərclərinin məhdud ola biləcəyinə dair əlamətlər var. Bununla belə, qocalar evlərində artan infeksiya və ölüm qrupları narahatedici bir tendensiyadır və sığortaçılara potensial məruz qalma aydın deyil. Geniş mənada, sağlamlıq sığortaçıları GI və L&P sığortaçılarının üzləşdiyi bəzi davamlılıq problemlərini operativ şəkildə yaşayıblar. Gözlənilir, uzaqdan tibbi məsləhətləşmələri dəstəkləmək üçün rəqəmsal imkanların özünü təcrid qaydaları işığında əlavə investisiyalar qazanacaqdır. Böhran fonunda səhiyyəyə orta müddətli hökumət xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə artacağı gözlənilir və cəmiyyətdə yaşanan qorxular uzunmüddətli perspektivdə özəl tibbi sığortanın daha yüksək nüfuzunu artırma bilər.

Təkrarsığortaçılar da sığortaçılarla eyni şəkildə təsirlənəcəklər, baxmayaraq ki, onların təsirləri daha çox təkrar sığortalanan biznes xətləri üçün demoqrafik tərəfdə daha qabarıq olacaq. Həyat və Pensiya biznesində təkrarsığortaçıların itki gözlənilənləri ölüm nisbətlərinin təkamülündən və bunun onların ümumi biznes kitablarına necə təsir edəcəyindən asılı olacaq, annuitetlər müddətli ömür əhatəsinə qarşı potensial olaraq təbii hedcinqdir. Ümumi Sığorta biznesində əsas müəyyənədicilərdən biri zərərin səbəb olduğu hadisənin aydın tərifli olacaq, fərdi təkrarsığorta müqavilələrində və proqramlarında təriflərə və genişləndirilməklə, məsuliyyətə dair fərqli baxışlar olacaq. Təkrarsığorta proqramlarında xüsusi müddəalar və istisnalar və bir hadisə kimi COVID-19-un onların əhatə edib-etməməsi ciddi nəzarət altında olacaq. Daha bir mürəkkəbliyə ondan ibarətdir ki, ictimai, hökumət və ya potensial tənzimləyici təzyiqlərə görə

sığortaçı sedantları müəyyən iddiaların ödənilməsini (məsələn, biznesin dayandırılması) qəbul edə bilər, lakin təkrarsığortaçı bu mövqeyə etiraz edir. Sual yaranır ki, ödəniş daha ümumi, istehlakçı və davranışa yönəldilmiş prinsiplər və gözləntilərə əsaslanıb, yoxsa aydın tənzimləyici ödəniş öhdəliyi. Ehtimal olunur ki, bu cür müzakirələrin tam həlli üçün uzun zaman lazımdır. Sağlamlıq Sığortası işində, sığortaçı səviyyəsində təkrarsığortaçıların sığortaçı ilə təkrarsığortaçı arasında razılaşdırılmış istənilən potensial güzəştlərə proporsional şəkildə əməl edəcəyi gözləntiləri olacaq. Təkrarsığortaçıların orta və uzunmüddətli itkilərə məruz qalmasına baxmayaraq, sektora birbaşa təsir edən əsas təsir faiz dərəcəsi və maliyyə bazarı mühitinin təkrarsığortaçıların balans hesabatlarına vurduğu davamlı zərərdir.

Gələcəyə baxsaq, COVID-19 böhranının ortamüddətli təsirindən başqa, biz sığorta sektoruna təsir edən daha davamlı paradiqma dəyişikliklərinin də şahidi oluruq. Daha uzun müddət ərzində əsasən aşağı faiz dərəcələri və inflyasiya üçün potensial təhlükə ilə zəif pul siyasəti ilə yanaşı, üç ehtimal olunan əsas inkişaf da müşahidə olunur:

- Risk məlumatlılığının artırılması: Pandemiya tam sığortalana bilməyəcək, lakin COVID-19 böhranı əlaqəli maliyyə riskləri haqqında məlumatlılığı artıracaq və yeni sığorta növləri üçün innovasiyalara təkan verəcək;

- Sürətləndirilmiş rəqəmsal transformasiya: tıxanma və sosial uzaqlaşdırma qaydalarının tətbiqi sığorta dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində rəqəmsallaşmanın əhəmiyyətini və dəyərini vurğuladı. Satışa davam etmək üçün paylama modelləri rəqəmsallaşdırılmalıdır;

- Qloballaşmanın zirvəsi və paralel təchizat zəncirləri: pandemiya şaxələndirilməmiş tədarük zəncirlərinin riskini vurğuladı.

Sığortaçılar müştərilərini və ümumilikdə iqtisadiyyatı dəstəkləmək üçün aşağıdakı mümkün tədbirlər vasitəsilə əlavə addımlar atmalıdırlar:

- mükafat/sığorta müqaviləsi çəvikliyi (mükafat ödənişlərində gecikmələrə, tariflər arasında keçidə, siyasətlərin ləğvinə və dayandırılmasına imkan verir);

- prosesin və son tarixlərin çevikliyi (böhranın praktiki nəticələrinə xüsusi diqqət yetirməklə müştəri sığortasının təmin edilməsi);
- sığorta müqaviləsinin qudvil hərəkətləri (müqavilə öhdəliklərindən kənar əhatə dairəsinin və xidmətlərin müvəqqəti uzadılması, tibb işçilərinə pulsuz tibbi təminat təklif edilməsi);
- iqtisadiyyata dəstək (uzunmüddətli perspektivə malik investisiya modelləri).

2.3. Bank sektorunun koronavirus pandemiyası şəraitində əhalinin və biznesin dəstəklənməsi istiqamətində fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Bank sektorları hər bir iqtisadiyyatda həlledici sektorlar kimi qəbul edilir. Onlar qanunla qorunan xüsusi statusa malikdirlər. Bu qurumlar pul dövriyyəsini, kredit vasitəçiliyini təşkil edir və hər bir ölkədə maliyyə bazarında əsas vasitəçidirlər. Bundan əlavə, Avropada banklar xüsusi statusa malikdirlər, burada iqtisadiyyatlar maliyyə bazarlarının bank yönümlü modelinə ("kontinental model" deyilir) əsaslanır. Onlar biznes və pərakəndə istehlakçılar üçün əsas maliyyə mənbəyidir. Bu, onların maliyyə sağlamlığının Avropadakı bir çox iqtisadiyyatlar üçün həyati vacib amil olduğuna əsas verir (Piotr L. 2021: p.1233).

Bankların mühüm rolu COVID-19 pandemiyası zamanı da özünü göstərdi. Onlar bir çox ölkələrdə pisləşən iqtisadi vəziyyətin təsirinə tab gətirməyə çalışan ən mühüm qurumlar kimi təsnif edilir. Adətən, bankların şoku udmaqda və ev təsərrüfatları və korporativ sektorlara kredit verməkdə mühüm rol oynaması gözlənilirdi (Nathanial P. 2020: p.4).

Bununla belə, pandemiya Avro Bölgəsindəki demək olar ki, hər bir ölkənin bank sisteminə ciddi təsir göstərir. Pandemiyanın yayılması bir çox ölkədə "kilidləmələrin" tətbiqi ilə nəticələnir ki, bu da Avropa vətəndaşlarının iqtisadi fəaliyyətinə və gündəlik həyatına böyük təsir göstərir, onların vəziyyətini daha da pisləşdirir. Nəticədə, banklar kredit standartlarını sərtləşdirməklə və əvvəlki fəaliyyətlərini dəyişdirməklə, yəni yeni gəlir mənbələri axtarmaqla reaksiya verirlər. Zaman keçdikcə, 2020-ci ilin əvvəlindən Avrozona banklarının vəziyyəti daha da pisləşir və Avropa Mərkəzi Bankının (AMB) köməyinə ehtiyac yaranır.

Bank sektoru COVID-19 böhranının ani təzyiqlərini müvəffəqiyyətlə idarə etdi. Düşüncələr ani böhrandan kənar bir dünyaya yönəldikcə, güclü bərpa üçün güclü bank sektoruna ehtiyac olacaq. “Növbəti dalğalar” riskinin qaldığı aşağı faiz dərəcəsi, aşağı gəlirlilik dünyasında banklar səmərəliliyi artırarkən və dayanıqlılığını artırarkən diqqətini müştəri ehtiyaclarına yönəltməli olacaqlar.

İnternetdən və digər sürətlə inkişaf edən texnologiyalardan (məsələn, süni intellekt və ya bulud hesablamaları) istifadənin artması bank işində innovativ yeniliklərə qapılar açdı və açmaqdadır. İnformasiya texnologiyaları (İT) alətləri və vasitələrinin təkmilləşdirilməsi maliyyə xidmətlərinin təqdim və tələbatını yenidən formalaşdırır. Yeni texnoloji oyunçular bazara daxil olaraq ənənəvi bank fəaliyyətlərində yer qazanmaq üçün yeni əməliyyat və biznes modellərindən istifadə edərkən, rəqabətdə irəlidə olanlar geri qalmamaq üçün rəqəmsal transformasiyanı daha sürətli şəkildə mənimsəməkdədir (Branzoli N. 2021: p.1).

Covid-19 pandemiyası banklara rəqəmsal bacarıqlarını qiymətləndirmək imkanı təqdim etdi. Yoluxma riski və sosial uzaqlaşdırma tədbirlərinə riayət edilməsi maliyyə institutlarını işçi qüvvəsi strategiyasını yenidən düşünməyə və artıq müştəri ehtiyaclarına cavab verməyən paylama modelinə yenidən baxmağa məcbur etdi. Pandemiyanın yaratdığı böhran bankların rəqəmsal yetkinlik miqyasında hansı mərhələdə olduğunu və bu cür yerləşdirmənin kredit vermə davranışına hansı təsirlərini qiymətləndirmək üçün ideal şərait yaradır.

COVID-19 pandemiyasına cavab vermək üçün ilkin böhran tədbirləri yavaş-yavaş yüngülləşməyə başladığı üçün maliyyə institutları son aylarda əməliyyatlarını necə uyğunlaşdırdıqlarından öyrəndikləri dərsləri araşdırmağa başlayırlar. Bir çox bank işçisi, ticarətdən tutmuş maliyyə məsləhəti xidmətlərinə qədər kritik biznes fəaliyyətlərini dəstəkləyən texnologiya ilə kilidləmə zamanı evdən işləməkdə uğur qazandı. Bundan əlavə, bank sənayesi böyük kredit boşluğunu doldurmağa davam edir: müştərilərə kredit imkanlarına daha geniş çıxış imkanı verir. Bank sektoru da müxtəlif hökumətlərin fiskal paketlərinin paylanmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, qarşıda başqa problemlər də

var. Qlobal iqtisadiyyat geniş yayılmış işsizliklə həddindən artıq çətinliklə üzləşdi, ABŞ-da işsizlik nisbəti 2020-ci ilin iyul ayında 11% təşkil etdi.

COVID-19 pandemiyasının birbaşa təhlükəsi və davam edən təsirlərindən kənara çıxmaq çətindir. Bununla belə, bankların bərpanın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamağa davam etmələri və müştərilərinə maliyyə təhlükəsizliyini və biznes sağlamlığını bərpa etmələrinə kömək etmək lazımdır. Bu, banklardan müştərilərinin ehtiyaclarını həqiqətən dərk etməyə yenidən diqqət yetirməyi və paralel olaraq ən yaxşı səmərəliliyi və dayanıqlılıq tədbirlərini təmin etmək üçün əməliyyat modellərini uyğunlaşdırmağı və bərpa zamanı onlara kömək etməyi tələb edəcək. İrəliyə nəzər salsaq, sektoru yenidən formalaşdıracaq və daha güclü bərpaya dəstək verəcək üç diqqətdə olmalı olan hədəflər var: dinamik və müvafiq məhsul və xidmətlərlə düzgün kanallar vasitəsilə müştərilərə daha yaxşı xidmət göstərmək; yeni iş üsullarına uyğunlaşma; və daha möhkəm və çevik təşkilatlar qurmaq.

Müştərilərə və bizneslərə COVID-19-un iqtisadi təsirindən qurtulmağa kömək etmək onların diqqətini məhsuldar iqtisadi fəaliyyətə yönəltmək deməkdir. Bankçılıq bu fəaliyyətin qüsursuz şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Bu, müştərilərə və bizneslərə öz maliyyə ehtiyaclarını düzgün şəkildə idarə etmək imkanı vermək deməkdir. Bu, getdikcə rəqəmsal deməkdir. Uzun müddətdir ki, banklar həm istehlakçılar, həm də banklar üçün faydalarına görə rəqəmsallaşmanın tətbiqini idarə etməyə çalışırlar. Bəzi bazarlar digərlərinə nisbətən daha böyük uğur qazanıb. COVID-19-dan sonra filial və ofislərin bağlanması hesabların açılmasından ipoteka müraciətlərinə qədər rəqəmsal xidmətlərə keçməyə məcbur etdi.

Rəqəmsal bankçılığın mənimsənilməsini sürətləndirmək və davam etdirmək üçün iki mülahizələr var. Biri müştəri təcrübəsi və insanların qarşılıqlı əlaqəsi üçün ehtiyac (və ya istək), digəri rəqəmsal giriş və savaddır. Ən son istehlakçı maliyyə araşdırması vurğulayır ki, tam rəqəmsal dünyada istehlakçılarla həqiqətən əlaqə qurmaq və onların etibarını qazanmaq üçün banklar indi bütün əlaqəli ekosistem təcrübələrini və dəyər təkliflərini qurmuş onlayn elektron ticarət nəhənglərinin

təkamülünə kölgə salmalıdırlar. Bunu yaratmaq üçün banklar öz müştərilərinin kontekstini və ehtiyaclarını mükəmməl başa düşməlidirlər. Bankların bu böhran zamanı uyğunlaşmaq, sisteməlik şəkildə müvafiq məlumatları toplamaq və əlaqəli təcrübələr yaratmaq üçün rəqəmsal imkanlarını gücləndirmək imkanı var. Bu, bütün kanallar vasitəsilə daha fərdiləşdirilmiş və intuitiv əlaqəni təmin edəcək.

Bununla belə, insan elementi hələ də vacibdir. Müştəri araşdırmaları göstərir ki, empatiya və anlayış müştərilərlə bütün qarşılıqlı əlaqəyə daxil edilməlidir. Bu narahatlıq daha çox onların təmas nöqtəsinin ekran və ya insan olması deyil, bankın onların şəxsi vəziyyətini başa düşdüyünü və rəftarında “insan” olduğunu hiss edib etməməsi ilə bağlıdır. Bu, ümumi məsləhət üçün telefon, video konfrans və ya chatbotlar vasitəsilə intuitiv rəqəmsal qabiliyyəti necə yerləşdirməyi başa düşmək və xüsusi müştəri seqmentləri və ya sorğuları üçün xüsusi, mütəxəssis heyətin nə vaxt istifadə ediləcəyini başa düşmək deməkdir. Rəqəmsal kanalların inklüzivliyi xüsusilə həssas müştərilər və rəqəmsal girişi olmayan və ya rəqəmsal savadı olmayan müştərilər üçün kritik olaraq qalır. Fialialların bağlanması həm də yerli icmalar və daha geniş cəmiyyət üçün təsir göstərə bilər.

Bununla belə, ümumilikdə, fiziki kanallara olan müştəri tələbinin azalması ehtimalı var və banklar həddən artıq konsentrasiyanın olduğu yerlərdə daşınmaz əmlakı buraxmaq və ya yenidən təyin etmək üçün imkanlar axtarmalıdırlar. Məsələn, kiçik müəssisələr və ya icmalar üçün mərkəzlər təqdim etməklə banklar müştəriləri ilə daha yaxşı əlaqə yaratmaq üçün fiziki şəbəkələrindən istifadə edə bilərlər.

Eynilə, banklar üçün biznesin böhrandan yenidən qurulmasına kömək etmək üçün innovativ yollar tapmaq üçün real fürsət var. Maliyyə axınlarının mərkəzində banklar dayanır. İnkişaf etmiş risklərin idarə edilməsi və analitik imkanlarla banklar müştəriləri üçün etibarlı məsləhətçi ola bilərlər. Onlar şirkətlərə öz məlumatlarını yeni üsullarla görməyə kömək edə bilər, məsələn, spot anomaliyaları və bizneslərinə təsir edən nümunələri aşkar etmək və ya müxtəlif müştəriləri birləşdirmək və böyümə imkanlarını artırmaq üçün etibarlı provayderlərin inteqrasiya olunmuş ekosistemlərini qurmaqla. Eyni şəkildə, banklar real vaxt

rejimində, xəzinədarlıq, hüquqi və risklərin idarə edilməsi xidmətləri də daxil olmaqla inteqrasiya olunmuş həllər təklif etmək, müştərilərinin infrastrukturuna birbaşa qoşulmaq, xərcləri azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün yaxşı mövqedədirlər. Bu cür xidmətlər həm də banklara kömək edəcək, çünki onlar faizdən ödənişli gəlir modellərinə keçməyə çalışırlar.

Banklar məzmun və anlayışlardan müştərinin öz bankından aldığı dəyər təklifinə qədər daha fərdiləşdirilmiş, fərdi təcrübə təqdim etmək üçün öz məlumatlarından və anlayışlarından necə istifadə etmələrinə diqqət yetirməli olacaqlar. Müştərilərin məlumatlarının ədalətli, düzgün və şəffaf şəkildə istifadə edildiyini hiss etmələrini təmin etməklə buna nail olmaq lazımdır.

Əməliyyat riskinin bəzi yeni sahələrinin müəyyən edilməsinə baxmayaraq, əksər bank rəhbərləri uzaqdan işləməyə keçidin təəccüblü dərəcədə təsirli olması ilə razılaşırlar. Bundan əlavə, distant işin artması banklara karbon izlərini azaltmağa kömək etdi. Bu uğur fiziki ofis sahəsinə uzunmüddətli ehtiyacla bağlı suallar doğurdu ki, bu da daşınmaz əmlakın bir hissəsini tərk etməklə xərclərə qənaət edilməsidir.

Ofisə potensial geri dönüşü qiymətləndirən banklar üç əsas sahəyə baxırlar: nəyin kritik, nəyin mümkün və nəyin təhlükəsiz olduğu. Bu xərclərə qənaət daha uzunmüddətli məqsəddir. İcarədən çıxmaq çətin ola bilər və istənilən halda sosial uzaqlaşma tələbləri bankların qısa müddətdə daha çox yerə ehtiyac duyması mənasına gələ bilər. Qısa müddətdə banklar, digər sənayelər kimi, fərqli işə qayıtma modellərini mənimsəyir, bəziləri işçilərin 10%-i, sonra 30%-i və sonra 6-dan 40%-i ilə başlayan pilləli şəkildə ofisə qayıtmağı planlaşdırır. 12 aylıq dövr, kadrların əhəmiyyətli bir hissəsi uzaqdan daimi işləməyə davam edə bilər. Bu yanaşma o demək olardı ki, banklar “hibrid” işləyən modelin mümkünlüyünü həll etməlidirlər. Hazırda uzaqdan işləyən hər kəs əlaqə saxlamaq üçün eyni platforma və avadanlıqdan istifadə edir və yaxşı iş təcrübələri formalaşdırılıb. Bəzi işçilərin ofisə və ya filiala qayıtması ilə banklar bunu saxlamaq ehtiyacı ilə üzləşməli olacaqlar. Kiberperimetrlərin və işçilərin evlərinə nəzarətin genişləndirilməsi kimi potensial texniki çətinliklər asanlıqla aradan qaldırılsa da, iş münasibətlərinin

çiçəklənməsinə imkan verən yeni dinamikanın yaradılması başqa məsələdir. Əksər bank rəhbərləri razılaşırlar ki, əksər işçi münasibətləri COVID-19-dan əvvəl qurulduğu üçün bu, insanların hazırkı mühitdə həmkarlarına etibar etmələrini və onlarla ünsiyyət qurmalarını asanlaşdırıb (https://www.ey.com/en_gl/banking-capital-markets/how-banks-can-successfully-emerge-from-covid-19).

İndi bu münasibətlərin köhnəlməsi və korporativ mədəniyyətlərin, iş yerində öyrənmə, monitorinq və idarəetmə, performansın idarə edilməsi və insanların bir-biri ilə daha geniş şəkildə qarşılıqlı əlaqəsinin zaman keçdikcə aşınması ilə bağlı narahatlıqlar yaranır. Ani mesajların və video konfransın ənənəvi ofis təcrübəsini tam əvəz edib-etməyəcəyi hələ də bəlli deyil və işçilərin rifahı ilə bağlı narahatlıqlar var. İşin və ya ofis həyatının ənənəvi sərhədləri olmadan uzaqdan işləmək, personala zərər vurur və bu, tükənmişlik və artan stress səviyyələri ilə bağlı narahatlığa səbəb olur. Daha çox ev tapşırığı üçün iş şəraiti aydındır və güclü davamlılıq işi də var, lakin “insan” məsələsi ilə bağlı daha az əminlik var.

İstənilən yeni yanaşma fərqli bir liderlik növü və yeni virtual bacarıqlar tələb edəcək. Banklar məhsuldarlıq və risklə bağlı yeni məsələləri nəzərdən keçirərək uzunmüddətli perspektiv üçün uzaqdan işləməyi optimallaşdırmalıdırlar, çünki onlar daha aydın olur və davamlılıq və müxtəliflikdə irəliləyişləri necə qoruyub saxlamaq və təşviq etmək yollarını nəzərdən keçirirlər. Şübhəsiz ki, bu, çətin bir işdir, lakin bank liderləri bu fürsətdən istifadə edərək, insanların bu qeyri-müəyyənlik dövründən sonra necə uğurla çıxış edə biləcəyini yenidən təsəvvür etməlidirlər. Nəticədən asılı olmayaraq, bank işçi qüvvəsi pandemiya əvvəlki vəziyyətə qayıtmayacaq. Məsafədən işləmək göstərdi ki, işləməyin başqa yolları var və bu, hansı sənayedə olmalarından asılı olmayaraq işçilərin öz işləri haqqında necə düşündüklərinə daimi təsir göstərəcək.

Bankların üzləşdiyi aşağı marjlı əməliyyat mühiti restrukturizasiya və xərclərin optimallaşdırılmasını gündəmə gətirir. COVID-19-a cavab bankların əməliyyat modellərinə böyük təzyiq göstərdi, çünki bir çoxları kredit xətlərini uzadıb və müxtəlif hökumət stimulyasiya paketlərini birbaşa yüz minlərlə müştəriyə paylamağa davam edir. Bu canlı "stress testi" tələbata cavab olaraq miqyas

almaqda çətinlik çəkən əməliyyat sahələrini, xüsusən də geniş əl müdaxiləsinə əsaslanan əraziləri müəyyən etdi. Dərhal böhran sovuşduqca, banklar həmişəki kimi işlərinə qayıtmamalı, lakin əsas prosesləri avtomatlaşdırmaq, məhsuldarlıq artımı yaratmaq və dayanıqlığı gücləndirmək üçün başa çatan rəqəmsallaşma və modernləşdirməyə investisiyalara üstünlük verməlidirlər. Kritik olaraq, bu dövr banklara özlərinə meydan oxumaq və sıfır gecikmə, sıfır toxunma, sıfır kağıza necə nail ola biləcəklərini soruşmaq fürsəti təqdim edir. Həmkarlarla işin və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqənin yeni üsulları tətbiq olunduğu üçün nəzarət mühitinin yenidən dizaynı da bunun əsas komponenti olacaq. COVID-19, nəzarətin hələ də əl ilə və detektiv olduğu yerləri vurğuladı. Banklar prosesləri modernləşdirdikcə və avtomatlaşdırdıqca qabaqlayıcı, avtomatlaşdırılmış nəzarətləri daxil etmək imkanı yaranır (https://www.ey.com/en_gl/banking-capital-markets/how-banks-can-successfully-emerge-from-covid-19).

Üçüncü tərəf təminatçıları ilə əlaqələr də diqqət mərkəzində olacaq. Pandemiyanın pozulması tədarük zəncirinin dərəcəsini və bir çox bankın, xüsusən də aşağı qiymətli yerlərdə iş prosesinin outsorsinqə tənzimləmələri ətrafında sahib olduğu üçüncü tərəf riskini ortaya qoydu. Banklar öz qərarlarında xərc, xidmət və dayanıqlılığını tarazlaşdırmalıdırlar və bu, tənzimləyici yoxlama ilə üzləşməyə davam edəcək bir sahədir. Bu, çox güman ki, kritik proseslər davamlı və artan tələbata tab gətirə bilən və məkan risklərini idarə edə bilən üçüncü tərəflərə doğru irəliləyərək keyfiyyətə doğru uçuşa səbəb ola bilər. Məsələn, COVID-19 ilə əlaqəli konsentrasiya riski dərslərinin tətbiqi firmalara iqlimlə bağlı risklərə qarşı gələcək sübuta kömək edə bilər. Pandemiya heç bir sənaye, iqtisadiyyat və ya cəmiyyəti toxunulmaz qoymadı. Onun təsirləri gələcək aylarda və ondan sonrakı dövrdə maliyyə xidmətlərinin necə inkişaf edəcəyinə daimi iz qoyacaq. Banklar davamlı turbulentiyyə və qeyri-müəyyənliyyə hazır olmalıdırlar. Lakin bankların öz davamlılığını və səmərəliliyini artırarkən müştərilərinə necə xidmət göstərə biləcəyini və COVID-19-un vurduğu zərərin aradan qaldırılmasına töhfə vermək fürsəti onların qavramalı olduğu imkanlardan biridir. Onların indi və növbəti bir

neçə ay ərzindəki hərəkətləri onların bu böhrandan kənarda olan yeni reallığa necə çıxacaqlarını müəyyən edəcək.

2.4. Pandemiyanın Azərbaycanda birja bazarına təsirinin qiymətləndirilməsi

Qlobal iqtisadi böhran və pandemiya virusunun qısa müddətdə yayılması insanların ətrafındakı dünyanı kökündən dəyişdi. İstehsalın məhdudlaşdırılması, müxtəlif xidmət növlərinin bağlanması, özünütəcrid və virtual əlaqələrin yayılması demək olar ki, hər bir ölkənin vəziyyətində xarakterik hala gəldi. Sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, müasir sivilizasiyanın bu çətin böhran dövrünü heç də bütün ölkələr eyni dərəcədə yaşamır. Neftin qiymətinin kəskin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunan COVID-19-un yayılması və qlobal iqtisadi böhran neft ixrac edən ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu ortaya çıxan problemlərlə üzləşən bir ölkə olan Azərbaycan pandemiyanın metropolitəndən kənara da yayılmasının qarşısını almaq üçün addımlar atıb.

Hökumətin balanslaşdırılmış fiskal və monetar siyasəti, eləcə də kifayət qədər valyuta ehtiyatlarının olması sayəsində yuxarıda qeyd olunan amillərin mənfi təsiri minimuma endirilib. Respublikanın neft strategiyasının həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Beynəlxalq nəqliyyat və logistika layihələrində iştirak rayonlararası və rayondaxili nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına töhfə verib. Geniş nəqliyyat və rabitə sistemləri şəbəkəsi respublikanın regionlarının iqtisadi inkişafına kömək etmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı şəraitinin dəyişməsinə baxmayaraq, infrastruktur obyektlərinin yaradılması prosesi davam etmişdir. Təbii ki, yeni şərait yeni iqtisadi və sosial əhəmiyyətli obyektlərin tikintisi üzrə dövlət proqramlarının icrasını tənzimlədi. Respublikanın suveren Neft Fondundan iri maliyyə ayırmaları ən qısa müddətdə səyyar xəstəxanaların, tibbi maska istehsalı müəssisələrinin, habelə kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün subsidiyaların istifadəyə verilməsinə imkan verdi. Yeni mənzərə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, xüsusən də kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafını daha çox aktuallaşdırır. Bunu nəzərə alaraq,

respublikanın gələcək inkişafı üçün yeni strategiya hazırlanarkən əvvəllər gözlənilməz risklərin baş verməsi dərsləri nəzərə alınmalıdır. Bu, yeni mümkün kataklizmlərin zərbəsini yumşaldacaq və böhran vəziyyətlərindən ən az sosial və iqtisadi itkilərlə çıxacaq (İsmayılov Ç. 2020: s.1).

Beynəlxalq Valyuta Fondunun koronavirus böhranının həlli ilə bağlı siyasət fəaliyyət planında bildirilir ki, səhiyyə təminatçıları, mərkəzi banklar, maliyyə, tənzimləyici və nəzarət orqanları tərəfindən vaxtında və qətiyyətli qərarlar pandemiyanın iqtisadi təsirini minimuma endirməyə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilər. Bu kontekstdə virusun iqtisadi təsirini azaltmaq üçün mərkəzi banklar tələb və inamı artırmalı, maliyyə vəziyyətini yüngülləşdirmək üçün real iqtisadiyyata kredit verilməsini dəstəkləməli və likvidliyi artırmalı, əhaliyə və şirkətlərə mühüm və təcili maliyyə dəstəyi göstərməlidir.

Pandemiyanın təsirinə məruz qalan maliyyə sabitliyinin qorunması, tənzimləyici və nəzarət tədbirləri, bank sisteminin davamlılığı ilə iqtisadi fəaliyyət arasında tarazlığın təmin edilməsi atılacaq addımlar sırasında olmalıdır. Gəlirlərin azalması, infeksiya qorxusu və yüksək qeyri-müəyyənlik insanları daha az pul xərcləməyə sövq edir. Əmək haqqının ödənilməməsi səbəbindən işçilər işlərini itirmək riski ilə üzləşirlər. Bunu turizm sektoruna daha ciddi təsir edən İtaliyanın misalında görmək olar. Aviaşirkətlərin səhmləri fevralın 20-də ABŞ-da səhmlərin geniş satışından sonra 9 sentyabr 2001-ci il terror hücumlarında müşahidə olunan səviyyəyə düşüb. Zəifləyən istehlakçı və biznes mühiti şirkətlərin tələb gözləntilərini və investisiya xərclərini azaltmasına səbəb olacaq.

Beləliklə, epidemiyanın yayılması 2008-2009-cu il maliyyə böhranı zamanı 2020-ci ildə qlobal artım tempinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşəcəyi ilə bağlı gözləntilər yaradıb. BVF-nin 2020-ci ilin mart ayının sonu üçün hazırkı hesabatı Covid-19 pandemiyanın humanitar və iqtisadi təsirini məhdudlaşdırmaq üçün hökumətlərin mühüm iqtisadi cavablarını əks etdirir. Bura ümumilikdə 186 iqtisadiyyat daxildir. Aşağıdakı cədvəl bəzi ölkələr tərəfindən ayrılan vəsaitləri göstərir (İsmayılov Ç. 2020: s.3).

Cədvəl 2: Covid-19 ilə mübarizə üçün dövlətlərin xərclədiyi vəsaitlər

Ölkələr	COVID-19 ilə mübarizə üçün ayrılan vəsait	ÜDM-də payı (%)
Azərbaycan	2.3 milyard AZN	3.1
Türkiyə	100 milyard TL	1.5
Gürcüstan	1 milyard lari	2
Ermənistan	300 000 dollar	2
Qırğızıstan	9.4 milyon dollar	1
İtaliya	2.5 milyard avro	1.4
Böyük Britaniya	400 milyard dollar	15
İspaniya	200 milyard dollar	20
Rusiya	0.3 trilyon rubl	0.3
ABŞ	2.3 trilyon dollar	11
Özbəkistan	10 trl SOM	1.5

Mənbə: Dünya Bankının dərc etdiyi statistika əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Covid-19 ilə əlaqədar e-ticarət sahəsindəki dəyişikliklər ölkəmizdə də yan keçmədi. İqtisadçıların hesablamalarına görə, bu ilin 11 ayında Azərbaycanda elektron ticarətin həcmi təxminən 3,2 milyard manat artıb. Bu, son on ildə əldə olunmayan dövriyyədir. Bunun səbəbi, pandemiya səbəbiylə bəzi hərəkət məhdudiyyətlərinin qoyulmasıdır (Demirdöğmez M. və digərləri, 2020: s.128).

Tədqiqatlar göstərir ki, insanlar epidemiya səbəbindən evdə olarkən daha çox internetdə vaxt keçirirlər. Koronavirus epidemiyası səbəbindən müəssisələrin müştərilərə çatmaq və onlarla əlaqə saxlamaq üçün süni intellekt texnologiyası infrastrukturundan istifadə etməli olduqlarını nəzərə alsaq, chatbotlar günün istənilən vaxtında müştərilər və ya onların saytlarına daxil olan istifadəçilərlə real vaxt rejimində əlaqə saxlaya bilər.

Rəqəmsal mühitdən daha səmərəli istifadə edən peşəkarlar stresli prosesdən çıxacaq və post-koronavirus e-ticarətində heç nə əvvəlki kimi olmayacaq. E-ticarət saytlarında yüksək sifariş sıxlığı təbii olaraq bu sahədə problemləri artırır. Bu dövrdə yükdaşıyanların sağlamlığı, istehlakçılar tərəfindən alınan məhsulların vaxtında və problemsiz çatdırılması çox önəmlidir. Yükləmə və nəqliyyat sektorunun, logistika və paylama əməliyyatlarının dəstəklənməsi ölkə daxilində onlayn

ticarətin fasiləsiz və düzgün işləməsi üçün vacib elementlərdən biridir. Digər tərəfdən, qapıda ödəniş edərkən kart məlumatlarının surətinin çıxarılması kimi fırıldaqçılıq hallarında kuryer və ya daşıma şirkəti e-ticarət saytı, qazanc əldə edən şirkət və e-ticarət saytı üçün məsuliyyət daşıyacaq.

Azərbaycan iqtisadiyyatındakı bütün bu neqativ mənzərəni aradan qaldırmaq və pandemiyanın mənfi təsirlərini aradan qaldırmaq üçün həm sahibkarların, həm də vətəndaşların dövlət qarşısında mühüm vəzifələri var. Pandemiyanın yaratdığı gəlir itkilərinin azaldılması üçün dövlət tərəfindən veriləcək dəstəyin vergi hesablamaları, vergi yükünün və ödəniş müddətinin yenidən qurulması, kompensasiya dəstəyi paketlərinin izahı formasında olması təklif oluna bilər.

COVID-19 pandemiyasının bitmə tarixi məlum olmadığı üçün bizneslər iqtisadiyyatı ayaqda saxlamaq üçün rəqəmsal mühitdə güclənmək və böyümək üçün bəzi yeni addımlar atmalıdırlar. S&P-nin məlumatına görə, 2022-2023-cü illərdə Azərbaycanın ÜDM-i orta hesabla 4,7% artacaq. Azərbaycan hökumətinin məlumatına görə, ÜDM artımının 2021-ci ildə 3,4%, 2022-ci ildə 4,8% olacağı proqnozlaşdırılır. COVID-19 məhdudiyyətləri və OPEC+ sazişləri çərçivəsində neft hasilatının azaldılması səbəbindən 2020-ci ildə Azərbaycanın ÜDM-i 4,3% azalsa da, 2021-ci ildə Qarabağ Qələbəsindən sonra ermənilərdən azad edilən torpaqlarda həm tikinti, həm də yenidənqurma işləri sürətləndirilib, Neftin qiymətinin 100 ABŞ dollarına yaxınlaşması həm beynəlxalq, həm də yerli iqtisadi məlumat proqnozlarının reallaşması üçün əsas yaradır.

III FƏSİL. PANDEMIYA NƏTİCƏSİNDƏ MALİYYƏ BAZARINA DƏYƏN İQTİSADI ZİYANIN ARADAN QALDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Koronavirus pandemiyası şəraitində inflyasiya risklərinin azaldılması istiqamətləri

Bildiyimiz və qeyd etdiyimiz kimi 2020-ci il COVID-19 epidemiyasının baş verməsi ilə bağlı narahatlıq ili oldu. SARS ilə əlaqəli, eyni zamanda digər təhlükəli xəstəliklərin xüsusiyyətlərini daşıyan sirli xəstəlik 2019-cu il dekabrın 1-də Uhandə rəsmi olaraq qeydə alınıb. Onun yaratdığı ciddi fəsadlar, onun simptomları ilə mübarizə aparmaq üçün peyvəndin və spesifik dərmanların olmaması, eləcə də ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq səhiyyənin üzərinə düşən ağır yük hökumətləri qismən və ya tam milli karantin rejiminə keçməyə məcbur etdi.

Müasir dövlətlərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri pandemiya şəraitində həm xarici, həm də daxili ölçüdə geniş başa düşülən təhlükəsizliyi təmin etməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlükəsizlik anlayışı daim inkişaf edir və ənənəvi anlayışından kənara çıxır. Onun çərçivəsində müxtəlif amillərin dövlətə və təhlükəsizlik hissəsinə təsiri ilə bağlı təfərrüatlı tədqiqatlar aparılmış konkret sahələr ayrılıb. Bu kontekstdə, məsələn, iqtisadi, sosial və ekoloji təhlükəsizliyi qeyd etmək olar.

Əksərən ədəbiyyatlarda və tipik iqtisadçı ekspertlər qiymət artımlarını izah edərkən onların tələbin təklifi üstələməsindən qaynaqlandığı qənaətini bölüşür. Pandemiya həm tələbin, həm də təklifin çökməsinə səbəb oldu. Yardım paketləri, uzadılmış işsizlik müavinətləri, dəstək proqramları və digər xərclər resursun mövcudluğunu aşdığı halda əslində təhlükəli ola biləcək tələbi bərpa etmək üçün nəzərdə tutulmuşdu. Pandemiya nisbətən sənəyin ərəfələrdə iqtisadiyyatın yaxşı vəziyyətdə olduğu və yaxşılaşacağı görünürdü, lakin irəliləyən dövrdə bu vəziyyətin heç də belə olmadığı aşkar olunmağa başladı.

Econ 101 qaydalarına görə, tələb artmağa davam etdikcə, qiymət təzyiqləri də artdı. Qiymətlər sürətlə bahalaşır, guya təklif tərəfindəki problemlərlə deyil, tələb təzyiqləri ilə bağlıdır. Əsas dəlil hansıdır? Bəli, xərclər 2021-ci ilin son rübündə xərcləri 2019-cu ildəki proqnozlara görə gözləniləndən daha çox bərpa etdi. Deməli, problemin tədarüklə bağlı ola bilməyəcəyinə inanılır. Ortodoksal nöqteyi-nəzərdən qiymətqoyma gücünə malik olan korporasiyaların indi sadəcə olaraq qiymətləri yüksəltdiyini iddia etmək mənasızdır. Əgər onları böyüdə bilsəydilər, artıq bunu edərdilər. Qiymətlər qiymət gücünə görə deyil, tələb təklifini aşdığına görə yüksəlir.

Həmçinin, inhisar gücü ilə bağlı ənənəvi müdrikliyə görə, bu, əslində qiymət artımına səbəb olmur. Meqakorporasiyalar “sanki” qiymətdən istifadə etməlidirlər: onlar qiymətləri sanki rəqabətli sektorda olan kimi təyin edirlər, çünki daha yüksək mənfəət marjası yeni iştirakçıları ucuz qiymətə almağa və bazar payını almağa təşviq edəcək. Qiymət təyin edə bilmək heç kimin edəcəyi demək deyil, çünki bu, qiymət gücünü əlindən alacaq rəqabət yaradacaq! Bu, nüvə bombası ilə qarşıdurma kimi bir şeydir. Bəli, korporasiyaların ondan istifadə etmək imkanları var, amma qarşı tərəf buna cavab verə bilər, ona görə də buna getməzlər. Bəs qiymət artımına səbəb olan əsas faktor nədir?

Qiymətlərə təzyiqin tələb, yoxsa təklif tərəfdən olduğunu qiymətləndirmək üçün əvvəlcə gəlir, xərc və məhsulun artımına baxaq. Əgər problem əsasən tədarüklə bağlıdırsa, bu, inflyasiyanın əsasən pandemiyanın yaratdığı fasilələrdən qaynaqlandığını bildirir. Əgər təzyiq əsasən tələb tərəfdən gəlibsə, o zaman yardım paketlərini günahlandırma bilərik.

ABŞ hesablamalarına baxaq. Pandemiyanın başlamasından qısa müddət sonra 2020-ci ilin ikinci rübündə ÜDM 2 trilyon dollar azalıb. Pandemiya xilas olmaq çöküşü dayandırdı və üçüncü rübdə itkilər bərpa edildi. Artım sürətləndi və 2021-ci ilin üçüncü rübündə faktiki ÜDM 2020-ci ilin yanvarında həmin rüb üçün proqnozlaşdırılan səviyyəyə çatdı. 2021-ci ilin dördüncü rübündə ÜDM faktiki olaraq 2020-ci ilin əvvəli üçün proqnozu üstələyib və təxminən 2,3 trilyon dollar artıb. 2019-cu ilin dördüncü rübünün səviyyəsindən yüksəkdir. Bu standartlarla

onlar iqtisadiyyatlarını tam bərpa etmiş sayılırlar. Sual ondan ibarətdir ki, bəs onlar istehsal potensiallarını tükədir bitirdilər mi? Bu suala cavab vermək asan deyil, lakin onu bir qədər aydınlatmaq üçün məlumatların daha dərinlən təhlilinə ehtiyac var. Ancaq ənənəvi hesablama standartlarına görə, ABŞ 2021-ci ilin son rübündə potensial ÜDM-ə çataraq onu ötüb keçdi. Lakin buna baxmayaraq inflyasiya dərəcəsi hələ 2021-ci ilin mart ayından bəri yüksəlməyə başlayıb və artmağa davam edir, bu, inflyasiyanın tələbə əsaslanan bir məsələyə aid olmaya biləcəyinə işarədir.

Həmçinin, potensial ÜDM-in təxminləri sadəcə təxminlərdir. Cədvəl 3-də göstərildiyi kimi, 2020-ci ilin iyul ayına dair təxminlərinə Konqresin Bütçə Ofisi, ehtimal ki, daha uzun tənəzzül gözləyərək, iqtisadiyyat üçün potensialı aşağı endirdi. Daha sonra 2021-ci ilin fevral və iyul aylarında təxminlərini yuxarıya doğru nəzərdən keçirdi, çünki əhəmiyyətli maliyyə siyasəti tədbirləri dərin tənəzzülün qarşısını aldı. Bununla belə, 2021-ci ilin dördüncü rübü üçün potensial ÜDM-in 2021-ci ilin iyul təxminləri (23,461,34 trilyon ABŞ dolları) 2020-ci ilin Yanvar təxminindən (23,442,03 trilyon dollar) demək olar ki, dəyişməyib. Faktiki iqtisadi göstəricilər fonunda bu təxminlər əvvəlcə aşağı salındı, sonra isə yenidən qaldırıldı. Əgər onlar uzun sürən və daha dərin tənəzzül gözləyərək kəsilməsəydilər, çox güman ki, 2021-ci il üçün potensial ÜDM təxminləri 2020-ci ilin yanvar ayı təxminlərindən daha yüksək olacaqdı. Təxmin 1 faiz artırılarsa belə (keçmişdə CBO-ya düzəlişlər verilməsə də), 2021-ci ilin dördüncü rübündə potensial ÜDM təxminən 23,676 trilyon dollar olacaq ki, bu da baş verənlərlə təxminən eynidir.

Cədvəl 3: ABŞ-da Potensial Nominal ÜDM Təxminləri, milyard ABŞ dolları ilə

Tarix	2020				2021			
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4
Yanvar 2020	21846.5	22046.5	22273.9	22503	22735.3	22969.8	23203.8	23442
İyul 2020	21696.9	21657.2	21803.7	21896.2	22013.2	22166.5	22336.7	22513.3
Fevral 2021	21723.5	21708.2	22002.3	22145.9	22361.5	22558.5	22781.6	22992.3
İyul 2021	21832.6	21818.9	22112.5	22315.4	22644.9	22983.3	23233.1	23461.3
Cari ÜDM	21481.4	19477.4	21138.6	21477.6	22038.2	22741.	23202.3	23992.4

Mənbə: cədvəl “İqtisadi Analiz Bürosu” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 4-ə nəzər salsaq, şəxsi istehlak xərcləri də 2019-cu ilin 4-cü rübündəki səviyyələrdən təqribən 1,7 trilyon dollar artıb, çünki 2021-ci ilin dördüncü rübündə malların istehlakı 1,1 trilyon dollar artıb və cəmi 586 milyard dollar artan daha böyük sektor xidmətlərində artımı üstələyib. Çoxlu mallar idxal olunduğu üçün xalis ixracın demək olar ki, mənfi trilyon dollara düşməsi, ixracın isə demək olar ki, dəyişməz qalması (cəmi 154 milyard dollar), idxalın 585 milyard dollar, malların idxalının isə 584 milyard dollar artması təəccüblü deyil. Eyni zamanda, idxalın ixraca nisbətən artımı artan daxili tələbin ödənilməsinə və beləliklə də inflyasiya təzyiqlərinin azalmasına töhfə verdi.

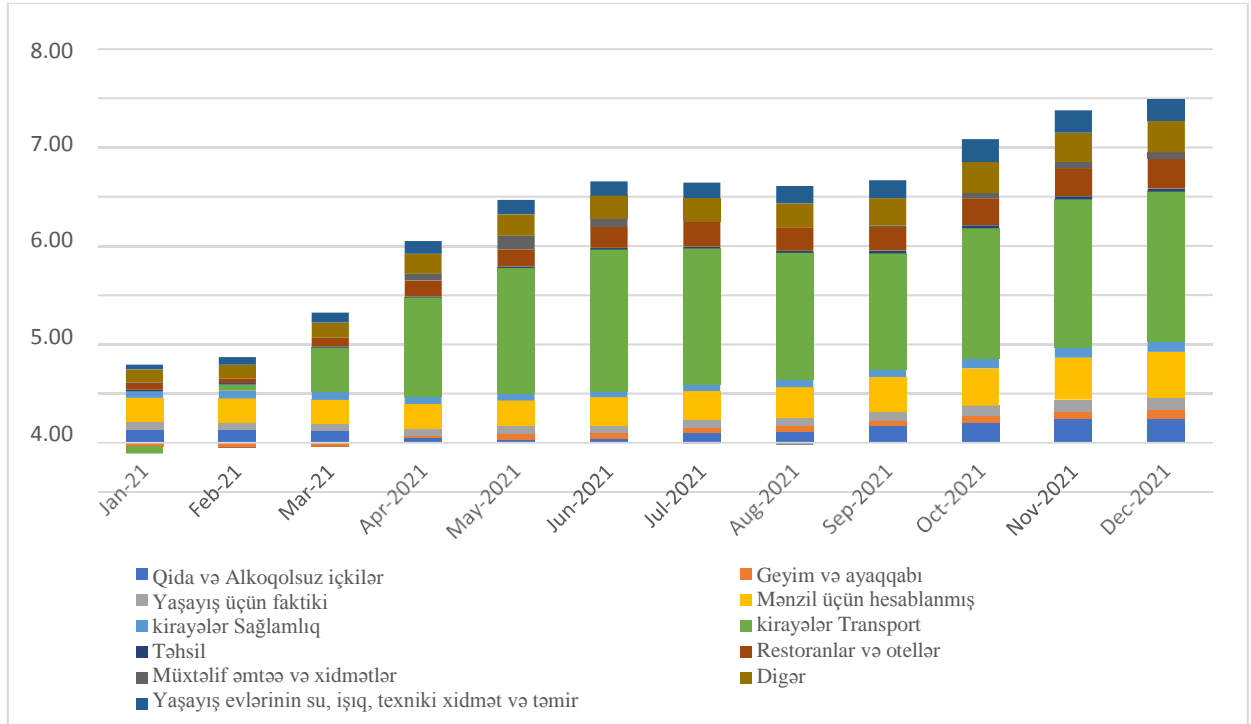
Cədvəl 4: ABŞda ÜDM və onun komponentləri

	2019	2020		2021	
	Q4	Q2	Q4	Q2	Q4
Ümumi Daxili Məhsul (milyard ABŞ dolları)	21695	19477	21478	22741	23992
Fərdi istehlak xərcləri	14654	12990	14468	15682	16348
Məhsullar	4541	4350	4867	5530	5649
Xidmətlər	10113	8640	9600	10152	10699
Ümumi özəl daxili investisiya	3802	3167	3923	3925	4479
Qeyri-yaşayış sahəsinə sabit investisiya	2953	2659	2863	3029	3146
Yaşayış üçün sabit investisiya	829	798	1003	1070	1109
Şəxsi inventarlarda dəyişiklik	21	-290	57	-174	225
Malların və xidmətlərin xalis ixracı	-532	-539	-798	-882	-963
İxrac	2509	1808	2221	2462	2663

İdxal	3041	2347	3019	3343	3626

Mənbə: cədvəl “İqtisadi Analiz Bürosu” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 1: 2021-ci ilin yanvar-dekabr ayları üzrə CPI Komponenti üzrə İnflyasiyaya dərəcələri

Mənbə: bu şəkil “OECD Statistiscs” məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı qrafikdən görüldüyü kimi, istehlak qiymətləri indeksi (CPI) inflyasiya dərəcəsi 2021-ci ildə sürətlə artmışdır. İstehlak səbətinin komponentlərinə nəzər salsaq, inflyasiyanın həqiqətən nəzarətdən çıxmasından narahat olanlar tərəfindən inflyasiya dərəcələrinin ümumiyyətlə yüksəldiyini görürük. Digər tərəfdən, aydındır ki, inflyasiyanın artmasında ən böyük töhfə nəqliyyat nefti, gəmiçilik, xüsusilə də avtomobillərin alınması və yanacaqda doldurulması olub. Bununla belə, bu inflyasiya yüksək tempə də olsa, bərabərləşmiş kimi görünür. Nəqliyyat, ölçülən CPI inflyasiya nisbətində təxminən 3 faiz bəndi qatqı təmin etmişdir.

Neft nəqliyyat sektorunda inflyasiyanın yüksəlişində əsas hekayədir. İki il əvvəl neftin qiyməti bir barel üçün 60 dollar idi, sonra pandemiya vurdu və insanlar avtomobil idarə etməyi dayandırdılar. Təhlükə neftin qiymətinin aşağı

düşməsi idi. Səudiyyəlilər OPEK-dən hasilatı azaltmağa çalışdılar, lakin Rusiya buna mane oldu; qiymət müharibəsi başladı və neft qiymətləri 20 dollara düşdü. Alıcılar və möhtəkirlər tələbin kəskin azalmasını nəzərə alaraq daha da azalma gözləyirdilər, ona görə də neft alışları təxirə salındı. Qiymət nəzəri olaraq mənfə 40 dollara düşdü. Neft tankerlərdə qaldı, sənaye işçiləri işlərini itirdilər. Tələbin pandemiyanın azalması və yaşıllaşdırma iqtisadiyyatları ilə bağlı bütün söhbətlərin ciddi olması ehtimalı ilə birlikdə bəziləri qiymətlərin heç vaxt pandemiya əvvəlki səviyyəyə qayıtmayacağına inanmağa səbəb oldu. Neftə investisiyalar azalıb və şist neft hasilatı gündəlik 13 milyon bareldən 10,5 milyon barelədək azalıb.

Qida, ölçülmüş inflyasiyaya töhfə baxımından adətən səbətin üçüncü komponentidir. Ərzaq və alkoqolsuz içkilərin bahalaşmasının CPI inflyasiya tədbirinə töhfəsi son bir il ərzində iki yarım dəfədən çox artaraq yarım faiz bəndi əlavə edib.

Faiz qaydalı ISPK modeli.

ISPK modeli ÜDM-in tələblə müəyyən edildiyi məcmu modeldir. Bu seçimin motivasiyası pandemiya şəraitinə nəzarət tədbirlərinin maliyyə nəticələrini və pandemiya təhlükəsini mümkün qədər sadə şəkildə ortaya çıxarmaqdır.

Burada istifadə edəcəyimiz modeli aşağıdakı üç əlaqə ilə təsvir etmək olar:

$$Y = m(G + I - c_1 z^T - c_2(i - \pi^e) + z^C) \quad (1)$$

$$\pi = \pi^e + \beta(Y - Y^*) + z^\pi \quad (2)$$

$$i = d_1(\pi - \pi^*) + d_2(Y - Y^*) + z^i \quad (3)$$

Endogen dəyişənlər ÜDM Y , faiz dərəcələri və π inflyasiyadır. Ekzogen dəyişənlər dövlət istehlakı və investisiya G , özəl xalis real investisiya I , gözlənilən inflyasiya π^e , potensial ÜDM Y^* və inflyasiya hədəfi π^* dir. z^C və z^π dəyişənləri istehlak və xərclərdə ekzogen pozğunluqları və ya şokları təmsil edir, z^T vergi yükü üçün siyasət dəyişəni və z^i normal faiz dərəcələrindən (arzu olunan) kənarlaşmanı ələ keçirən pul siyasəti dəyişənidir. c_1 , c_2 , m , β , d_1 və d_2 müsbət parametrlərdir.

Tənlik (1) iqtisadiyyatda tələbi təmsil edən və faiz dərəcələri ilə tələb arasında mənfi korrelyasiya göstərən IS əyrisi kimi tanınır, artan faiz dərəcələri tələbin azalmasına səbəb olur. IS əyrisi istehlak funksiyası və vergi funksiyası olan ənənəvi Keyns modelindən Y üçün tarazlıq həlli kimi əldə edilə bilər. İstehlak funksiyası göstərir ki, ev təsərrüfatlarının istehlakı C , tələb şoku z^C ilə yanaşı, onların sərəncamında olan gəlirdən $(Y - T)$ müsbət və real faiz dərəcəsindən $(i - \pi^e)$ mənfi asılıdır:

$$C = c_1(Y - T) - c_2(i - \pi^e) + z^C \quad (4)$$

Tənlik (2) inflyasiya π ilə çıxış boşluğu $(Y - Y^*)$ arasında müsbət əlaqəni göstərən Phillips əyrisidir. Bu əlaqə - PK əyrisi - inhisarçı rəqabət zamanı əmək haqqı danışıqları və qiymətlərlə izah edilə bilər. Potensial ÜDM Y^* ekzogen olaraq texnologiya və real kapitalın tədarükü və potensialın normal istifadəsi yolu ilə əmək təklifi ilə müəyyən edilir. Gücün normal istifadəsi və əməyin normal istifadəsi ilə işsizlik tarazlıq işsizliyinə bərabərdir. ÜDM potensial ÜDM-dən aşağı olduqda, istehsal fərqi mənfi, işsizlik isə tarazlıq işsizliyindən yüksəkdir. Daha yüksək işsizlik əmək haqqının formalaşması yolu ilə əmək haqqı artımının azalmasına kömək edir və bu, qiymətlər vasitəsilə aşağı inflyasiya ilə nəticələnir. Güman edirik ki, inflyasiya gözləntiləri π^e də əmək haqqının formalaşmasına və beləliklə inflyasiyaya təsir göstərir. Nəzərə alın ki, spesifikasiyalar o deməkdir ki, digər xərc şokları olmadıqda, inflyasiya istehsal boşluğu sıfır olduqda onun gözlənilən səviyyəsinə, $\pi = \pi^e$ -ə bərabər olacaqdır. Xərc şoku z^π əmək haqqının formalaşmasında və ya şirkətlərin xərclərində ekzogen dəyişiklikləri təmsil edir.

Tənlik (3) faiz dərəcəsi qaydasıdır (Teylor qaydası), inflyasiya və ya hasilatın aşağı düşməsi halında əsas faiz dərəcəsinin aşağı salınacağını bildirir. Mərkəzi bankın məqsədi inflyasiya hədəfi π^* ətrafında inflyasiyanı və potensial ÜDM Y^* ətrafında hasilatı sabitləşdirməkdir. İnflyasiya inflyasiya hədəfindən aşağı olduqda ($\pi < \pi^*$) və ya məhsul buraxılışı mənfi olduqda ($Y < Y^*$) faiz dərəcəsi normadan aşağı müəyyən edilir. Faiz dərəcəsi qaydası çevik inflyasiya idarəçiliyinə uyğun pul siyasətinin həyata keçirilməsini təsvir edir, burada mərkəzi bank inflyasiyanın dəyişməsinə ÜDM-in dəyişməsinə qarşı tarazlaşdırır. Bu mübadilə d_1 və d_2

parametrləri ilə təsvir olunur ki, bu da inflyasiya və ya məhsul buraxılışının bir vahid artdığı halda faiz dərəcələrinin artımını göstərir. Güman edirik ki, pul siyasətinin həyata keçirilməsi etibarlıdır, belə ki, gözlənilən inflyasiya inflyasiya hədəfinə bərabər olsun, yəni $\pi^e = \pi^*$. Xüsusi mülahizələr tələb edərsə, mərkəzi bank digər səbəblərə görə də faiz dərəcəsinə dəyişdirə bilər, məsələn, maliyyə sabitliyi səbəbləri və ya görəcəyimiz kimi pandemiya nəzarət tədbirləri səbəbiylə. Belə bir element z^i dəyişəni tərəfindən təsirlənir.

Bütövlükdə, pandemiyanın ÜDM-ə təsiri ilkin tarazlıq 0 ilə müqayisədə birmənalı və kəskin mənfidir. İnfeksiyaya nəzarət tədbirlərinin təsiri, digər tələb şokları və xərc şokları ÜDM-in aşağı düşməsinə kömək edir. Ancaq inflyasiyaya təsir hər iki istiqamətdə ola bilər. İnflyasiyaya nəzarət tədbirlərindən başqa faktorlar səbəbindən aşağı tələb inflyasiyanın aşağı düşməsinə, xərc şokları isə daha yüksək inflyasiyaya səbəb olur. Hansı sarsıntuların və mexanizmlərin üstünlük təşkil etməsi empirik suala çevrilir. Şəkildə inflyasiyanın aşağı istiqamətli təzyiqi üstünlük təşkil edir.

ISPK modeli onu iqtisadi inkişafı və makroiqtisadi siyasətin müzakirəsi üçün əlverişli edən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. O, ÜDM, faiz dərəcələri və inflyasiya kimi əsas iqtisadi dəyişənlər arasında üç əlaqədən ibarətdir. Əlaqələr nəzəri cəhətdən əsaslandırılır, lakin eyni zamanda əhəmiyyətli empirik dəstəyə malikdir. Beləliklə, model bu dəyişənlərdən birinə təsir edən dəyişikliklərin siyasət reaksiyalarına və digər dəyişənlərdəki dəyişikliklərə necə səbəb olduğunu izah etmək üçün uyğun çərçivə təqdim edir ki, bu da öz növbəsində istehlak və vergi gəlirləri kimi mühüm dəyişənlərə təsir edir.

İnflyasiya obyektiv iqtisadi hadisədir, onun qarşısını almaq mümkün deyil, lakin onunla mübarizə aparıla bilər və aparılmalıdır. Pulun zəifləməsi və pul kütləsinin artması, prinsipcə, normal prosesdir, lakin inflyasiyanın kəskin sıçrayışı iqtisadi sistemdə geridönüşü olmayan bir çöküşə səbəb ola bilər. Ona görə də dövlətin antiinflyasiya siyasəti iqtisadi tənzimləmənin ən mühüm alətlərindən biridir.

Antiinflyasiya siyasəti Dövlət pulun zəifləməsi proseslərinin qarşısının alınması ilə bağlı geniş tədbirlərə malikdir. Əsasən inflyasiya pul kütləsinin əhəmiyyətli dərəcədə artması səbəbindən pulun dəyərinin azalmasıdır. İnflyasiyanın azaldılması üçün tədbirlərin seçilməsinə və həyata keçirilməsinə iki əsas yanaşma mövcuddur: monetaristlər dövlətin antiinflyasiya siyasətinin aşağıdakı üsullarla həyata keçirildiyi qondarma monetar nəzarətin tərəfdarlarıdır:

1) Mühasibat uçotu faiz dərəcəsi adlanan faiz dərəcəsinin tənzimlənməsi, yəni Milli Bankın kommertiya banklarına kredit verdiyi yerdə faiz dərəcələri. Təbii ki, uçot dərəcəsinin dəyişməsi kommertiya qiymətlərində də müvafiq dəyişikliklə nəticələnir. Beləliklə, uçot dərəcəsinə qaldıran mərkəzi bank pula tələbi azaldır, kommertiya banklarını təqdim edir və onlar da öz növbəsində qiymətləri qaldırmağa məcbur olurlar, bununla da əhalinin pula ehtiyacı azalır;

2) Kommertiya banklarının aktivlərinin Mərkəzi Bankda müxbir hesab adlanan hesabda saxlanmalı olan hissəsinin məcburi ehtiyat normalarının tənzimlənməsi. Bu idarəetmə üsulu faiz dərəcələrinin tənzimlənməsinə bənzəyir, lakin bir qədər kiçik qüvvəyə malikdir;

3) Dövlət qiymətli kağızları, vekselləri və digərləri ilə əməliyyatlar tədaviüldən real pul kütləsinin emalından çıxarıla və onu daha az likvid dövlət istiqrazları ilə əvəz edə bilər.

Keynsçi antiinflyasiya siyasətinin işığında dövlət büdcə kəsirinin aradan qaldırılması yolu ilə həyata keçirilməli, bu isə öz növbəsində şəxsi gəlirlərin, dövlət xərclərinin və vergi dərəcələrinin tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bu siyasət büdcə və maliyyə adlanır və aşağıdakı alətlərin istifadəsini nəzərdə tutur:

1) Sosial cəhətdən aztəminatlı qrupların saxlanması üçün dövlət xərclərinin azaldılması pensiyaların, işsizlik müavinətlərinin, həvəsləndiricilərin ödənilməsinin azaldılması;

2) Vergi dərəcələrinin artırılması, nəticədə dövlət büdcəsinə daha çox pul daxil olur, beləliklə, dövrüyyəyə daha az buraxılır. Qeyd etmək lazımdır ki, büdcə

və fiskal siyasət alətlərindən çox diqqətlə istifadə edilməlidir, çünki əhalinin çox sərt mənfi reaksiyası var.

3.2. Pandemiya nəticəsində maliyyə bazarına dəyən iqtisadi ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində rəqəmsal bankçılığın perspektivləri

Bank sektoru daim dəyişir ki, bu da bank müəssisələrinin dinamik şəkildə dəyişən xarici mühitinin nəticəsidir. Çoxlu sayda banklar maliyyə vasitəçisi rolundan kənarında öz əsas bizneslərini genişləndirirlər. Buna baxmayaraq, bugünkü bank sektoru qeyri-sabit, bir-birindən həddən artıq asılı, çevik olmayan və qüsurlu biznes modelləri əsasında fəaliyyət göstərən kimi xarakterizə olunur (Tomkus M. 2014: p.1).

Buna görə də bankların hansı biznes modellərində fəaliyyət göstərdiyini və zamanla necə dəyişdiyini bilmək bütün bank sektoru haqqında dəyərli məlumat verə bilər. Müəssisələrin biznes mühitindəki dəyişikliklərə, böhranlara və ya gözlənilməz hadisələrə reaksiyasını təhlil etmək də vacibdir (məsələn, COVID-19 pandemiyası). Tədqiqatçılar və bazar analitikləri vurğulayırlar ki, çoxölçülü olması, daim dəyişən xarakteri və bank fəaliyyəti və riskləri ilə bağlı müfəssəl məlumatlardan yüksək asılılığına görə asan məsələ deyil (Ayadi R. 2014: p.5).

COVID-19 pandemiyası bank müəssisələrinin xarici mühitində bir çox dəyişikliklərə səbəb olmuş və iqtisadiyyata qəfil və gözlənilməz təsirlər göstərmişdir. Mənfi iqtisadi və sosial hadisələr bankların fəaliyyətinə də öz təsirini göstərmiş, hətta onların biznes modellərinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər ən çox texnoloji idarəetmə və müştəri ilə əməkdaşlıq sahəsində görünür. Bank mühitində baş verən ən mühüm dəyişikliklərdən biri də faiz dərəcələrinin güclü şəkildə aşağı salınmasıdır ki, bu da əksər hallarda bankların ən mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edən faiz gəlirlərinin azalmasına səbəb olur.

Banklar risk zonasında bir sıra dəyişikliklər edərək, kreditlərin alınması meyarlarını sərtləşdirib və onların kreditləşməsinə xeyli məhdudlaşdırıblar.

Məsələn, daşınmaz əmlak və mənzil kreditləşməsi bazarında vəziyyəti formalaşdıran ən mühüm amillərdən biri bunlardır: minimum öz töhfəsinin artırılması, kredit marjasının artırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan və mülki-hüquqi müqavilələr üzrə işləyən şəxslərə kreditlərin verilməsi imkanlarının sərtləşdirilməsi. O cümlədən iqtisadiyyatın turizm, nəqliyyat və qastronomiya kimi pandemiyadan ən çox zərər çəkmiş sektorlarında çalışan insanların kreditlərə çıxışının məhdudlaşdırılması. Kredit bazarının çoxlu sayda hazırkı iştirakçıları öz vəziyyətlərinin pisləşdiyini bəyan etməklə yanaşı, kredit tətilləri adlanan günlərdən istifadə ediblər ki, bu da Kredit İnformasiya Bürosu tərəfindən qeyd edilib və əksər banklarda əlavə kredit öhdəliklərinin qəbul edilməsinə yol bağlayıb. Göstərilən amillər bankların biznes modellərinin əsas elementlərindən biri olan mənfəətin əldə edilməsinə və bank fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Innovativ iqtisadiyyatın inkişafı prosesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi prioritet aspektidir. Nəticədə, məhsuldarlığın birbaşa artması ilə yanaşı, rəqəmsallaşdırmanın bir sıra dolayı üstünlükləri də var. Ümumiyyətlə, bu, vaxta qənaət edir, yeni məhsul və xidmətlərə tələbat yaradır, onların keyfiyyətinə və dəyərinə yanaşma baxımından yenilənir. Rəqəmsallaşma proseslərinin inkişafında əhəmiyyətli sürətlənməyə pandemiya səbəb oldu. Bu vəziyyət onlayn maliyyə əməliyyatlarına güclü ehtiyacı əks etdirir. Hansı ki, internet vasitəsilə maliyyə vasitəçiliyi xidmətlərindən və bank fəaliyyətindən istifadəni əhəmiyyətli dərəcədə artırıb. Oxşar yanaşma, maliyyə münasibətlərinin bir və ya bir neçə iştirakçısının maliyyə əməliyyatını uzaqdan yerinə yetirməsi lazım olduqda faydalıdır. Üstəlik, maliyyə sektorunda rəqəmsal texnologiyalardan istifadənin əhəmiyyətli üstünlüyü bank filialına gəlmək ehtiyacının olmaması və növbələrin qarşısının alınması sayəsində əhəmiyyətli vaxta qənaətdir.

Məlumatların emalı və ötürülməsi sahələrində texnoloji yeniliklərin yayılması bank biznesini xüsusilə əməliyyat prosesləri, coğrafi və əməliyyat sərhədləri baxımından yenidən formalaşdırır. Bundan əlavə, İT-ni tətbiq etməklə banklar ödəniş sistemlərinin idarə olunmasından, həmçinin vasitəçilik, sığorta və konsaltinq missiyalarından ibarət ənənəvi biznes istiqamətlərini yenidən

müəyyənləşdirirlər. Həqiqətən də, İT əsaslı ödəniş sisteminin idarə edilməsi potensial olaraq səmərəliliyi artırmağa bilər, bir tərəfdən, əsasən köçürmələr və hesabdən çıxarışların ikiqat şifrələməsini aradan qaldırmaqla əməliyyat riskini azaltmaq olar. Məlumat bazalarının yaradılması səhv riskini də məhdudlaşdırmağa bilər, çünki məlumat hər bir əməliyyatda kopyalanmaq əvəzinə yaradılan məlumatlardan birbaşa istifadə olunur. Digər tərəfdən, zaman keçdikcə təkrarlanan əməliyyatların fayllarını yaratmaq imkanı buraxma riskini və buna görə də səhvləri azalda bilər. Vasitəçilik missiyasında bank yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanmasında İT-dən istifadə edə bilər. İnformasiya asimmetriyasını azaltmaqla səmərəliliyi artırmaq olar. Sığorta və konsaltinq missiyalarının səmərəliliyi potensial olaraq İT-nin tətbiqi ilə, xüsusən də məlumat axtarışına sərf olunan vaxtı azaltmaqla və mümkün seçimlərin müqayisəliliyini artırmaqla yaxşılaşdırıla bilər. Üstəlik, İT-nin meydana çıxması ilə banklar dəyər yaratma yanaşmasına kömək edən ixtisaslaşma və çoxixtisaslaşma strategiyalarını qəbul edirlər. Buna görə də ixtisaslaşma özünü fərqləndirmək və əlavə dəyər yaratmaq üsuludur. Məhdud funksiyalar üzərində bacarıqların cəmlənməsi miqyasda qənaət yarada bilər, lakin qaçılmaz olaraq inteqrasiya olunmuş bank modelinin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu, proqnozlaşdırıla bilər ki, bank dəyər zəncirinin dağılması ilə nəticələnir. Bütün bu amillər bizi inteqrasiya olunmuş bankçılıq modelindən, bütün əməliyyatlara tək qurumun rəhbərlik etməsi ilə xarakterizə olunan modeldən, müxtəlif bazar maraqlı tərəfləri arasında daha çox qarşılıqlı əlaqə və daha böyük ixtisaslaşma ilə xarakterizə olunan yeni modelə: parçalanmış bankçılıq modelinə keçməyə gətirib çıxarır. Bu model istehsal və paylama funksiyaları arasında getdikcə daha aydın şəkildə ayrılmağa kömək edən rəqəmsal texnologiya bumundan yaranmışdır. Beləliklə, inteqrasiya edilmiş modeldən ixtisaslaşdırılmış modelə keçid bank işinin dörd funksiyasını yenidən qiymətləndirmək yolu ilə yenidən təşkilini tələb edir: dizayn, beq-ofis, risklərin qiymətləndirilməsi və bölüşdürülməsi. Bu yeni model bank institutlarının daha çox ixtisaslaşmasına üstünlük verir.

İnformasiya texnologiyaları şirkətdə və bu konkret halda bankda mühüm rol oynayır. İstehsal prosesində gətirdikləri dəyişikliklərin miqyası, məhsuldarlığın

yüksəldilməsinin sürətləndirilməsi, bankların təşkilati strukturunun dəyişməsi, reinjinirininq, yəni bankların daha çevik bölmələrə yenidən təşkili, yeni paylama kanallarının meydana çıxması səbəbindən onlar indi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Onlar həmçinin bankların inkişaf strategiyalarında mühüm rol oynayırlar. Buna görə də, bank institutlarının təşkilatlarında, həm də bu IT-nin tətbiqinə onların iş rejimində necə reaksiya verdiyini təhlil etmək vacibdir.

Maliyyə və bank sektorunda istifadə olunan ən effektiv rəqəmsal texnologiyalar Cədvəl 4-də təqdim olunur.

Cədvəl 5: Maliyyə və bank sektorunda istifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar

1.	RegTech – tənzimləyici tələblərə cavab verən texnologiya
2.	Mobil texnologiyalar - planşetlər, telefonlar və noutbuklar üçün mobil proqramlar.
3.	Application Programming Interface – applikasiya proqramlaşdırma interfeysi
4.	Big Data – böyük məlumat texnologiyası
5.	Ən çox resurs tələb edən əməliyyatlarda bank işçilərini əvəz edən süni intellekt. (Big Five)
6.	Internet of Things, IoT – bank sektorunda məlumat toplamaq və təhlil etmək üçün istifadə edilən əşyaların interneti
7.	Robotlaşdırma və maşın öyrənməsi
8.	Banklar tərəfindən müştəriləri onlayn, adətən səs və foto ilə müəyyən etmək üçün istifadə olunan biometrik məlumatlar
9.	Blokçeyn (Blockchain) paylanmış kitab texnologiyası.
10.	Lisenzialı proqramlara girişi təmin edən açıq interfeyslər

Mənbə: bu cədvəl “Кириллова Е.А., 2022: с.71” materialı əsasında müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Bu sahədə böyük bir irəliləyiş, Blockchain texnologiyası da daxil olmaqla, Paylanmış Ledger Texnologiyasıdır (DLT). İdarəetmə mərkəzinin olmaması

müəyyən bir texnologiyanın ən fərqli xüsusiyyətlərindən biridir. Blockchain vasitəçilər, tənzimləyicilər və nəzarət institutları olmadan işləyir. Bütün bağlanmış müqavilələrin etibarlılığı şəbəkə və onun iştirakçıları tərəfindən təsdiqlənir. Goldman Sachs, JP Morgan, Credit Suisse və Barclays kimi qlobal banklar texnologiyanın inkişafı üçün birlikdə çalışırlar. Blokçeyn maliyyə institutları arasında maraq doğurur ki, onun insan amilinin rolunun azaldılması nəticəsində xidmət xərclərinin aşağı salınması, əməliyyatların sürətinin artırılması və şəffaflıq kimi bir sıra danılmaz üstünlükləri var. Eyni zamanda, həyata keçirilən əməliyyatların yüksək səviyyədə qorunması və təhlükəsizliyi də mövcuddur.

Bundan əlavə, əsas müasir rəqəmsal tendensiyalara aşağıdakılar daxildir:

- Əşyaların İnternetinin (IoT) inkişafı;
- Həm ayrı-ayrı müəssisələrin, həm də iqtisadiyyatın bütün sektorlarının rəqəmsal transformasiyaları;
- Paylaşma iqtisadiyyatı;
- İT sistemlərinin fiziki infrastrukturunun virtuallaşdırılması;
- Süni intellekt;
- Rəqəmsal platformalar.

Bank sektorunda “rəqəmsal” keçid artıq bir neçə onilliklər ərzində həyata keçirilir, ilk növbədə zəng mərkəzlərinin ümumiləşdirilməsi (telefon köməkçilərinin daha çox istifadəsinə imkan verir) ilə. Daha sonra rəqəmsal filialların yaradılması və ya daha yaxınlarda mobil bank tətbiqlərinin meydana çıxması ilə. Həqiqətən də rəqəmsal bankların mobil mərkəzli yanaşması var: müştərilər öz hesablarını onlayn idarə edə biləcəklər. Onlar təkcə rəqəmsal bank vasitəsilə öz hesablarını yoxlaya bilərlər, həm də alıcı əlavə etmək və ya köçürmə etmək kimi bütün gündəlik bank əməliyyatlarını həyata keçirə bilərlər.

Onların arasında xərclərin kateqoriyalara bölünməsi, hesab qalıqları ilə bağlı mətn mesajlarının qəbulu, ən son ödənişlərlə məlumat lentinin nümayişi. Bütün bu imkanlar bank məhsullarından istifadənin yeni üsulunu gətirir: operativlik, yüksək vizual təqdimat və məlumat. Xüsusilə gənclər smartfonlar və proqramlarla vərdiş

etdikləri bu xüsusiyyətləri yüksək qiymətləndirirlər. Bu tendensiyanın öhdəsindən gəlmək üçün ənənəvi banklar da rəqəmsallaşmağa çalışırlar.

Bu rəqəmsal transformasiyanın böyümə və məhsuldarlıq üçün katalizator kimi əhəmiyyətini dərk edən banklar öz biznes modellərini dəyişikliklərə diqqətlə uyğunlaşdırmalıdır. Bu dəyişikliklər bazarların beynəlmilləşməsi, rəqəmsal paylama kanallarının meydana çıxması və həyatda qalmaq və rəqabətə davamlı qalmaq üçün istehlakçı davranışının dəyişməsi ilə şərtlənir.

Bir sıra tədqiqat işləri göstərmişdir ki, yeni texnologiyaların tətbiqi yeni bank peşələrinin yaranmasına və bankların, onların ölçülərinin və vəzifələrinin yeni tərifinə gətirib çıxarır. Bu yenilikçi kontekstdə bank peşəsi müştərilərə veriləcək cavablar baxımından dəyişdi. Nəticə etibarlı ilə bankirlər məsləhətçilərə daha asan səlahiyyət verə və onları daha avtonom edə bilirlər. Məsələn, onlar bankın planşetlərində hazırlana bilən mobil proqram formasında fəaliyyət göstəricilərindən istifadə etməklə filialın idarə edilməsində istifadə olunan alətləri məsləhətçilərə həvalə edə bilirlər. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiya müəyyən prosedurların avtomatlaşdırılması sayəsində inzibati vəzifələrin azaldılmasında agentliklərə fayda verəcək. Buna görə də, bankirlər satış heyətinə təqdim olunan alətlərdən istifadə etməklə sərf olunan vaxtı optimallaşdırmaq baxımından “Coach” rolunu daha asan mənimsəyə biləcəklər.

COVID-19 ilə rəqəmsallaşma arasındakı əlaqəyə gəlicə, belə görünür ki, pandemiya bütün dünyada rəqəmsallaşmanın inkişafına böyük təkan verib. Bununla belə, COVID-19 pandemiyasının səbəb olduğu ümumi və ya qismən bağlanması bəzi maliyyə institutlarını rəqəmsal transformasiyasını sürətləndirməyə, digərlərini isə rəqəmsal transformasiya və rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafı planını həyata keçirməyə vadar edib. Sağlamlıq böhranı kontekstində bir sıra hökumətlər maliyyə sektoruna və onun rəqəmsal həllərinə arxalanaraq, ev təsərrüfatlarına və sahibkarlara maliyyə yardımı paylamaq üçün rəqəmsal texnologiyalara və xüsusən də mobil telefonlara etibar ediblər.

Rəqəmsal maliyyə, həmçinin maliyyə tənzimləyiciləri və nəzarətçilərinin rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin təchizatını asanlaşdırmaq və daha çevik etmək

üçün getdikcə daha çox atdıqları müxtəlif addımlar sayəsində COVID-19 böhranından sonra daha da inkişaf edəcək. Bundan əlavə, tənzimləyicilərin bu hərəkətdə mühüm rolu var və COVID-19 pandemiyası onları yeni texnologiyalarla ayaqlaşmaq və vətəndaşların və istehlakçıların gözləntilərini qarşılamağa kömək etmək zərurətindən xəbərdar edib. Maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması prosesində sürəti tələskənliklə qarışdırmaq olmaz və əsas məqsədləri nəzərdən qaçırmamaq lazımdır. Əslində və bu tip strateji layihəyə cəlb ediləcək insan və maliyyə resurslarının vacibliyini nəzərə alaraq, bu transformasiya uğurlu olmalı və bütün maraqlı tərəflər, ilk növbədə müştərilər/istehlakçılar üçün əlavə dəyər yaratmalıdır. Üstəlik, rəqəmsallaşma özlüyündə son deyil. O, müştərilərin gözləntilərinə, əhalinin və sahibkarların maliyyə imkanlarına cavab verməlidir.

Bir neçə onilliklər əvvəl informasiya texnologiyalarının yaranması bank sektorunun fəaliyyətini və strategiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. Xüsusilə, maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşması bank işini kökündən dəyişdirdi və bankın əməliyyat metodlarını və müştəri münasibətlərinə baxışını tamamilə yenidən nəzərdən keçirməsinə səbəb oldu. Mövcud COVID-19 sağlamlıq böhranı bankların biznes modelində ikiqat hərəkət, yerli maliyyələşdirmə fəaliyyətlərinə yenidən diqqət yetirilməsi və maliyyə xidmətlərinə tətbiq edilən rəqəmsal texnologiyaların sürətləndirilməsi ilə əlamətdar olan dəyişikliyi ortaya qoyur. Beləliklə, yeni bir problem ortaya çıxdı: insan və rəqəmsal dünyanın ən yaxşılarını birləşdirərək innovasiyada uğur qazanmaq. Banklar həyatda qalmaq və rəqabətə davamlı qalmaq üçün bazarların beynəlmilləşməsi, rəqəmsal paylama kanallarının meydana çıxması və istehlakçı davranışındakı dəyişikliklərin yaratdığı dəyişikliklərə öz biznes modelini hərtərəfli uyğunlaşdırmalıdırlar. Rəqəmsallaşma həmişə riski azaltmağa çalışan banklar üçün həll yolu ola bilər. Bu sağlamlıq böhranı ənənəvi rolunu qoruyaraq rəqəmsal transformasiyanı sürətləndirə bilər. Bu rəqəmsal transformasiya və özlərini yenidən kəşf etmək qabiliyyəti sayəsində banklar mövcud böhrana bənzər mümkün böhranlardan qoruna biləcəklər. Daha rəqəmsal və daha açıq davranışı mənimsəməklə, banklar bu cür böhranlara qarşı immunitetli olacaqlar, çünki onların fəvqəladə hallar üçün strateji planları var, çünki onlar

təhdidlərə qarşı daha yaxşı təchiz olunublar və buna görə də onları fürsətlərə çevirməyə daha yaxşı hazırdırlar.

Aparıcı banklar innovativ texnologiyalardan fəal şəkildə istifadə edirlər: zəng mərkəzlərinin qiymətini azaldan chatbotlar, informasiyanın emalı sürətini və məlumatların təhlilinin keyfiyyətini artıran süni intellekt. Yeni texnologiyaların daha da çox tətbiqi bankların İT-yə xərclərinin payını artıracaq.

Beləliklə, son illərdə müşahidə etdiyimiz bank sektorunun aktiv rəqəmsal transformasiyası prosesi geridönməzdir, yaxın gələcəkdə bu tendensiya daha da güclənəcək. Bu proseslə bağlı potensial risklər sahəsində qeyri-müəyyənlik səviyyəsi yalnız artacaq ki, bu da banklardan gələcək inkişaf üçün proqnozlarda və ssenarilərdə daha yüksək səviyyəli dəyişkənlik tələb edəcək. Koronavirus pandemiyası bankların mövcud praktikasında dəyişiklik deyil, onların rəqəmsal məkanda mövqelərinin yeni şəraitdə davam etməsi və möhkəmlənməsidir. Bank biznes proseslərinin onlayn platformalara miqrasiyasının sonrakı prosesi uzunmüddətli tendensiyaya malik olacaqdır. Pandemiyanın yayılması bank sistemləri tərəfindən istifadə olunan rəqəmsal bank sistemlərinin yetkinliyini və səmərəliliyini qiymətləndirməyə, həmçinin bankların cari biznes proseslərinin xüsusi diqqət tələb edən sahələrini müəyyən etməyə imkan verib.

Beləliklə, COVID-19 pandemiyası və onunla mübarizə üçün görülən məhdudlaşdırıcı tədbirlər əmək bazarını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdi. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində onun dəyişməsi əsasən bu sənayelərin rəqəmsallaşma dərəcəsi ilə müəyyən edilirdi. Eyni zamanda, yeni koronavirus infeksiyasının yayılması rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişaf tempini sürətləndirib ki, bu da, yəqin ki, pandemiya dövrü bitdikdən sonra da azalmayacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

2020-ci il beynəlxalq maliyyə bazarı üçün çətin il oldu. Koronavirus infeksiyası qlobal iqtisadiyyata və xüsusən də hər bir dövlətin maliyyə bazarlarına ciddi zərbə vurub. Pandemiya bir çox ölkədə iqtisadi böhranın başlanğıc nöqtəsi oldu. Çoxlu sayda təşkilat və müəssisə fəaliyyətini dayandırmağa məcbur oldu, bəziləri tamamilə bağlandı. Beləliklə, məsələn, bir çox iri müəssisələr öz işini dayandıraraq, əvvəlki kimi nəqliyyatdan istifadəni dayandıraraq neftə tələbatın çökməsinə səbəb oldular. Neft emalı zavodları azalıb və indi bərpa olunsalar da, kotirovkaların ölçüsü hələ də koronavirusdan əvvəlki dövrlə müqayisə oluna bilmir. COVID-19 pandemiyası qısa müddət ərzində bütün dünya bazarlarına təsir etdi. Səhmlər, fondlar, indekslər və digər bazar alətləri kəskin qiymət itirib ki, bu da iqtisadiyyata güclü mənfi təsir göstərir.

Koronavirus, baş verən iqtisadi tənəzzüllə bağlı qeyri-müəyyənlik səbəbindən bazar itkilərində qismən günahkardır, bəzi analitiklər, bəzi səhmlərin həddindən artıq qiymətləndirildiyi və yenidən tarazlıq üçün düzəliş lazım olduğu üçün əhəmiyyətli bir bazar korreksiyasının yetişdiyini söyləyirlər. Koronavirusun yayılması yanğını alovlandıran bir qığılıcı idi. Aydındır ki, pandemiya qlobal maliyyə bazarlarına çoxlu risk və qeyri-müəyyənlik gətirdi. Görünməmiş miqyasda dramatik dəyişikliklər baş verdi. Hələlik, epidemiya hələ də genişlənir və bununla da qorxu yayır və iqtisadi fəaliyyəti pozur. Pandemiyanın maliyyə sistemə necə təsir edəcəyini hələ bilmədiyimiz üçün gələcək dəyişiklikləri dəqiqliklə proqnozlaşdırmaq çətinidir. Mümkündür ki, analitiklər pandemiyalar və digər aşağı ehtimal, lakin yüksək təsirli hadisələr üçün əlavə bərpa imkanları yaratmaq üçün fəlakət bağları kimi mexanizmlər hazırlaya bilərlər.

Görülən bütün tədbirlər maliyyə bazarlarını dəstəkləyir və investorları itkilərdən xilas edir. Lakin bu, iqtisadiyyatdakı vəziyyəti xilas etməyəcək və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq mümkün deyil. Demək olar ki, indiki reallıqlarda maliyyə bazarlarındakı vəziyyətlə dünyada baş verən iqtisadi vəziyyət arasında ciddi uçurum var. Belə qənaətə gəlmək olar ki, bütün ölkələrin

hökumətləri tərəfindən koronavirusla mübarizə məqsədilə tətbiq edilən anti-COVID tədbirlərinin gücləndirilməsi (müəssisələrin bağlanması, sərhədlərin bağlanması, məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqi) qlobal maliyyə bazarı üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Koronavirus və pandemiya ilə bağlı vəziyyətin nə vaxt bitəcəyi bəlli deyil və bütün bu məhdudiyyətlərin nəyə gətirib çıxaracağını, iqtisadi effektin necə olacağını, insanların reaksiyasını heç kim bilmir.

Yekun olaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, pandemiya qlobal bazarda heç bir sənayedən yan keçməyib. Bəzi sahələr çox əziyyət çəkdi, digərləri uğur qazandı. Hər halda, koronavirus qlobal iqtisadiyyatı və maliyyə bazarlarını uzun müddət hiss olunacaq disbalansda qoyub. Təqdim olunan işin nəticələri yekun hesab edilə bilməz, lakin investisiya strategiyası hazırlanarkən nəzərə alın bilər. İnflyasiya və devalvasiya təzyiqləri fond indekslərinin volatilliyinə güclü təsir göstərir. Bütün bunlar əmtəə bazarı alətlərinin, inflyasiya və devalvasiyanın fond indekslərinin volatilliyinə təsiri baxımından gələcək tədqiqatlar üçün imkanlar açır.

Maliyyə bazarlarını daha effektiv tənzimləməyə kömək edə biləcək aşağıda qeyd olun tədbirləri təklif etmək olar:

1. Maraqlı tənzimləyicilər tərəfindən qayda və təcrübələrin davamlı uyğunlaşdırılması və müasir texnologiyaya və özünü-tənzimləməyə daha çox etibar edilməsi. Bazel tələbləri istiqamətlərdən biridir, iri qurumların əməkdaşlığını, müştəri qiymətləndirmə standartlarının unifikasiyasını və müxtəlif bazarlara ötürülə bilən müştəri profillərinin yaradılmasını tələb edəcək başqa bir addımdır. Standartlaşdırma böyük məlumat axınlarından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verə bilər;

2. 2008-2009-cu illərdə və Avro bölgəsində Yunanıstanın borc böhranı zamanı əhəmiyyətli problemlər yaradan problemlə maliyyə institutları ilə iş vahid olmalıdır. Sistem əhəmiyyətli "çox böyük uğursuz" banklar və investisiya şirkətləri təkcə əlavə kapital tələblərinə əməl etməməli, həm də sistem böhranı zamanı belə təşkilatlarla iş üsulları əlaqələndirilməlidir. Qeyri-maliyyə xarakterli iqtisadi böhranın tərkib hissəsi kimi sistem əhəmiyyətli maliyyə institutlarına təzyiq zəiflədilməli və əlaqələndirilməlidir;

3. Müasir texnologiyalar risklərin qiymətləndirilməsinə yanaşmanı təkmilləşdirməyə imkan verir, ona görə də maliyyə institutları problem sahələrini müəyyən etmək üçün reyting agentlikləri kimi müstəqil risklərin idarə edilməsi alətlərinə etibar etməlidirlər. Lakin belə bir halda bu cür alətlərin müstəqilliyini qorumaq üçün əlavə tədbirlər görülməlidir;

4. Sanksiyaların nəticələrini yumşaltmaq üçün alternativ infrastrukturun yaradılması, çox güman ki, bu çətin proses olacaq və ya onların yaradılması üçün daha şəffaf və konkret qaydaların formalaşdırılması maliyyə institutları və onların müştərilərinin risklərini azaltmağa kömək edəcək;

5. Banklar rəqəmsallaşdırma perspektivlərini artırmalı və hamısı məsafədən xidmət prinsipini tətbiq etməlidir.

İndi artıq deyə bilərik ki, koronavirus pandemiyası iqtisadiyyatın bütün sahələrinə, ilk növbədə səhiyyəyə, turizmə, ticarətə, sənayeyə, eləcə də bütövlükdə bütün qlobal (dünya) iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərib. Maliyyə bank mexanizmi bu vəziyyətin mənfi nəticələrini bir növ azaltmağa çalışır. Müxtəlif ölkələrin mərkəzi bankları birləşərək səylərini əlaqələndiriblər. İndi, COVID-19 ilə əlaqədar olaraq, əksər ölkələr vaxtaşırı (“dalğaların” zirvəsində) karantin tədbirləri tətbiq edir, müəssisələr itkilərə məruz qalır və müflisləşmə prosesindədir, bir çoxları fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qalır. Belə şəraitdə dünyada qlobal ticarətin maliyyə göstəricilərini iki fərqli ssenari nöqtəyi-nəzərindən proqnozlaşdırmaq lazımdır:

1) 2021-ci ilin sonunda ticarət əməliyyatlarında kəskin eniş təsvir edən son dərəcə optimist ssenari, sonra isə bərpa mərhələsi gələcək;

2) ən pessimist ssenari, daha uzun ilkin eniş və müvafiq olaraq daha uzun (2025-ci ilə qədər) və hələ də tam olmayan iqtisadi canlanma olacaq.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. “Azərbaycan Respublikası Konsitutsiyası”, Bakı, 2016.
2. Bağırzadə E.A. (2019), Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf prespektivləri, Bakı, Qanun, 344 səh.
3. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2019), İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları, Bakı, Şərq və Qər, 312 səh.
4. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2019), Pandemiya dövründə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi, Bakı, Elm, 541 səh.
5. Hüseynova X.M. (2018), Azərbaycanda iqtisadiyyatın idarə olunması problemləri, Bakı, Azər nəşr, 388 səh.
6. İsmayılov Ç. Pandemiyadan sonrakı dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf şəraitinin transformasiyası (2020-ci ilin sentyabr ayına qədər), Coğrafiya, Siyasət və Cəmiyyət jurnalı, 2020, 4, səh.1-7

İngilis dilində

1. Ayadi R. Banking Business Model Monitor 2014, Europe, Centre for European Policy Studies, 2014, p.5-19.
2. Baker S.R., Farrokhnia R.A., Meyer S., Pagel M., Yannelis C. How does household spending respond to an epidemic? Consumption during the 2020 COVID-19 Pandemic, Review of Asset Pricing Studies, 2020, 10(4), p.834-862.
3. Branzoli N., Rainone E., Supino I. (2021), The role of banks' technology adoption in credit markets during the pandemic, Rome, Bank of Italy Publications, 39 p.
4. Fer J.A. (2019), Prospects for the development of economy, CC, Blo, 254 p.

5. Gherghina S.C., Armeanu D.S., Joldes C.C. COVID-19 pandemic and Romanian stock market volatility: A GARCH approach, *Journal of Risk and Financial Management*, 2021, 14(8), 341 p.
6. Haydari İ.L. (2019), *Economic regulation during a pandemic*, Press, New York, 571 p.
7. Hoshikawa T., Yoshimi T. The effect of the COVID-19 pandemic on South Korea's stock market and exchange rate, *Developing Economies*, 2021, 59(2), p.206-222.
8. Jackson J.F. (2019), *Psychological effects of the pandemic process: economic implications*, London, Jojo, 541 p.
9. Jorce A.R. (2019), *The effects of the pandemic process on the economy*, London, TTT publications, 355 p.
10. Kerr O.J. (2019), *Economic effects of Coronavirus*, TT press, Vieana, 451 p.
11. Khalfaoui R., Nammouri H., Labidi O., Jabeur S.B. Is the COVID-19 vaccine effective on the US financial market? *Public Health*, 2021, 198, p.177-179.
12. Lockmen H.G. (2019), *Problems in economic development: The post-pandemic process*, Birmingham, Book, 644 p.
13. Mark A.A. (2019), *Economic problems experienced during the pandemic period*, Vietnam, Lost press, 554 p.
14. Martin H.M. (2019), *Problems of economic management*, London, Photost, 356 p.
15. Mary A.A. (2019), *Pandemi sonucu finansal piyasalarda meydana gelen ekonomik zararı ortadan kaldırmak için ticari bankacılığın beklentileri*, London, East and Wecken, 333 p.
16. Narayan P.K. Has COVID-19 changed exchange rate resistance to shocks?, *Asian Economics Letters*, 2020, 1(1), p.1-4.
17. Nathaniel P., Van der Heyden L. (2020), *EU Banking in the COVID-19 Crisis: Time for a 'New Deal'*. INSEAD, *Technology and Operations Management* 13 p.

18. Ozturk M.B., Cavdar S.C. The contagion of COVID-19 pandemic on the volatilities of international crude oil prices, gold, exchange rates and Bitcoin, *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 2021, 8(3), p.171-179.

19. Piotr L. The Commercial Banking Sector in Eurozone after the Pandemic: The Paths to Recovery, *European Research Studies Journal*, 2021, Volume XXIV, Special Issue 1, p.1233-1246.

20. Rouatbi W., Demir E., Kizys R., Zaremba A. Immunizing markets against the pandemic: COVID-19 vaccinations and stock volatility around the World, *International Review of Financial Analysis*, 2021, 77, 101819. 14 p.

21. Salisu A., Akanni L. Constructing a global fear index for the COVID-19 pandemic, *Emerging Markets Finance and Trade*, 2020, 56(10), p.2310-2331.

22. Serdar E.A. (2019), *Economic effects of the pandemic*, London, Lond press, 253 p.

23. Shaikh I., Huynh T.L. (2021), Does disease outbreak news impact equity, commodity and foreign exchange market? Investors' fear of the pandemic COVID-19, *Journal of Economic Studies*, 97 p.

24. Tomkus M. (2014), *Identifying Business Models of Banks: Analysis of Biggest Banks from Europe and United States of America*, Aarhus University: Business and Social Sciences, p.1-25.

25. Yiu M.S., Tsang A. (2021), Impact of COVID-19 on ASEAN5 stock markets, *Journal of the Asia Pacific Economy*, 92 p.

26. Zhanga D., Hua M., Ji Q. Financial markets under the global pandemic of COVID-19, *Finance Research Letters*, 36, 101528. p.200-212.

Türk dilinde

1. Demirdöğmez M., Taş H.C., Gültekin N. Koronavirüs'ün (Covid-19) E-Ticarete Etkileri, *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2020, cilt 16, sayı 29, s.125-146.

2. Gündüz C.K. (2020), *Ekonomik gelişimde problemler: Post pandemi süreci*, İstanbul, ABC, 444 s.

3. Rıfat E.R. (2019), Mali piyasada devlet ve kurumsal menkul kıymet cirosunun analizi ve pandemi hasarının değerlendirilmesi, İstanbul, KK yayınları, 455 s.

4. Selma A.A. (2019), Koronavirüs pandemisi bağlamında nüfusu ve işletmeyi desteklemek için bankacılık sektörü, İstanbul, TT, 563 s.

5. Serdar E.A. (2019), Pandeminin ekonomik etkileri, Kocak, Ankara, 453 s.

6. Yıldırım İ.L. (2019), Pandeminin bir sonucu olarak finansal piyasanın kendine özgü özellikleri, İstanbul, Jador, 321 s.

Rus dilində

1. Кириллова Е.А., Теймур Э. Тенденции цифровизации банковской сферы: международный аспект, Проблемы информационного общества, 2022, №1, стр.68-76.

2. Петрова Л.А., Кузнецова Т.Е. Цифровизация банковской системы: цифровая трансформация среды и бизнес-процессов, Финансовый журнал, 2020.

3. Чен Р.И., Петров А.Я, Торбеев Е.И., Лимарев П.В. Цифровые технологии в банковской сфере, Российский и мировой опыт, Вестник Московского университета имени С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление, 2018, 2(25).

İnternet resursları

1. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1321929> - Covid-19'un Ekonomik Etkileri ve Salgınla Mücadelede Alınan Ekonomik Tedbirlerin Değerlendirilmesi 2021.

2. <https://apa.az/az/xeber/sahibkarliq/Vuqar-Bayramov-Pandemiya-dovrund-Azrbaycan-iqtisadiyyati-dayaniqligini-qoruyub-saxladi-599240> - Pandemiya dövründə Azərbaycanı mövcud vəziyyət 2021.

3. <https://aqreqator.az/ru/iqtisadiyyat/702035> - USACC pandemiyanın Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirini müzakirə edəcək 2021.

4. <https://aqreqator.az/az/iqtisadiyyat/910548> - AİB pandemiya ilə mübarizə üçün Pakistana kredit ayırır- 250 milyon dollar 2021.
5. <http://idp.gov.az/az/news/1103> - Koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə mübarizə 2021.
6. <https://ena.az/az/news/id-29035> – Banklar pandemiya dövründə 2021.
7. <https://www.stat.gov.az/> - Statistika Komitəsinin Rəsmi Saytı 2021.
8. <https://medipol.com.tr/bilgi-kosesi/bunlari-biliyor-musunuz/pandemi-nedir-corona-virusu-neden-pandemi-ilan-edildi> - Pandemi nedir? 2021.
9. <https://covid19.tubitak.gov.tr/bilimsel-arastirma-paylasim-platformu/covid-19-pandemi-sureci-ve-biyobankalar> - pandemi ve Biyobankalar 2021.
10. <https://www.yok.gov.tr/HaberBelgeleri/Haber%20%C4%B0%C3%A7erisindeki%20Belgeler/Dosyalar/2021/ogrenci-anket-sonuclari.pdf> - Pandemi sürecinde mevcut durum 2021.
11. <https://www.cbar.az/press-release-3133/mrkzi-bank-koronavirus-pandemiyasi-il-laqdar-maliyy-sektoruna-lav-dstklyici-tdbirler-paketinin-vaxtinin-novbti-df-uzadilmasi-bard-qrar-qbul-etmisdir> - Pandemiya dövründə bank sektoru 2021.
12. <https://www.cbar.az/press-release-2756/the-central-bank-takes-decision-to-extend-additional-measures-to-support-the-population-and-businesses-amid-coronavirus-pandemic> - Mərkəzi Bank koronavirus pandemiyası şəraitində 2021.
13. <https://bakuresearchinstitute.org/az/the-azerbaijani-banking-sector-during-pandemic-and-war/> - Pandemiya dövründə bank sektoru 2021.
14. <https://apa.az/az/xeber/maliyye/pandemiya-ile-elaqedar-maliyye-sektoruna-elave-destekleyici-tedbirler-paketinin-vaxti-uzadilib-650727> - Pandemiya ilə əlaqədar maliyyə sektoruna əlavə dəstəkləyici tədbirlər paketinin vaxtı uzadılıb 2021.
15. <https://www.taxes.gov.az/az/post/1020> - Maliyyə və pandemiya 2021.
16. https://www.ey.com/en_gl/banking-capital-markets/how-banks-can-successfully-emerge-from-covid-19

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Sıx onlayn əməliyyatlar edən müştərilər.....	37
Cədvəl 2: Covid-19 ilə mübarizə üçün dövlətlərin xərclədiyi vəsaitlər.....	50
Cədvəl 3: ABŞ-da Potensial Nominal ÜDM Təxminləri, milyard ABŞ dolları ilə.....	54
Cədvəl 4: ABŞda ÜDM və onun komponentləri.....	55
Cədvəl 5: Maliyyə və bank sektorunda istifadə olunan rəqəmsal texnologiyalar.....	64

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1: 2021-ci ilin yanvar-dekabr ayları üzrə CPI Komponenti üzrə İnflyasiyaya dərəcələri...	56

Sxemlərin siyahısı

Sxem 1: Maliyyə bazarının əsas kateqoriyaları.....	22
Sxem 2: Maliyyə bazarlarının təsnifi.....	23